1922
R. 49
Sanskrit

विज्ञानभैरवोद्योतः विज्ञानभैरवटीका

पत्राणि ४४

१९२२

ॐ नमः श्रीमद्भगवन्महाधिपस्वच्छन्दभट्टारकाय श्रीः ॐ श्रीवृन्दामभयप्रदाभवभयानेदस्वेहन्तनेतः
श्रीगुरुवरवामोशेशानकस्यानकः श्रीरेवायतियःस्वयोगिनिवहस्तस्यप्रभुर्भैरवो विश्वा
[illegible]

ॐ नमः त्रिजगन्नाथाय स्वच्छन्दभट्टारकाय ॥ श्रीः ॐ भीमाणामभयप्रदो भवभयानेदस्मादेनस्तनोद्दाशि
शयितस्वभीरवरूपामीशोऽन्तकः स्पन्दकः भीरवायतियः स्वयोगिनिवहस्तस्य प्रभुर्भैरवो विश्वस्मिन्न
स्मरणाहितहिजयतेविज्ञानन्दपः परः सैरित्स्वकस्फुरन्नाभिर्भासितानाएवद्युपायतः स्वान्मेषान्तकाम्यतावे
शोदर्शयन्ती शिवा श्रिये आम्नायायातदृतैः सिंचमेनेवासिमनोवनीः जयमन्तलनापक्किद्दृ सगीरवु
यांवली धीमद्दयावलवलमरमागमाऽत्रफलप्राप्तेनेकिमपियमरमाप्तेनन्तजीवकिवनमयिगतमश्रु
त्रसद्भिः सेवयंनामविवृतं परशक्तिपातैः इह श्रीमान्महाभैरवः सर्वाणि द्विमर्शात्मपरशाक्तस्फुरत्ताभिन्ना
वेतः स्वनानेन्तावानन्तसर्गादिमयंचसर्वसर्वदशानिमेषणावशेनिमिषदृन्नन्तरोन्नवस्येच्छाक्रियाज्ञान
क्रियाशक्तिसारानाभिन्नसदाशिवेश्वररूपतावभासनस्वरूपाबीजसूत्रेते नद्दशागोपनानन्तग्राहकता
कृक्रिनम्प्येपमादिभूम्याभासस्वरूपः स्मरमेवाभासमानस्फुरणाया जगदात्मस्वामिवनिमिषंद्रस्वयोनि
वेषान्मिषरीत्या स्फुरणाया अनुग्रहेन निमेजितमितमात्रतक्तव्योन्मज्जितरूपयामतसमावेशप्रन्मीलन
वती नद्दयुनये षडृपेदकृतिकान्तितोऽत्याभावनः तत्प्रथमस्यादिपदेद्योतनादिस्तनासंविद्वांमउछ
मानतयास्फुटीकृतारमेश्वराभिज्ञापनापराभूमिसदाख्याभासामन्तवोत्साह्नागोचरतामपोद्दामिवपथर्यमादि॥

कालापेक्षायात्तभूतामिवनन्तुरुद्रेतेच्चन्नवज्ञस्यापांशोषिकापेस्रकल्पावधिक दिनसामन्त्रयाभावे
दनयतनामिवयावत्सावेष्टमानशतिः तावन्महेशोहे किलविललापेतिवदाहमेवमेविहेवीपश्यन्
हिपदेम्प्रभुभक्तारक्ष्क्रटस्कंतिनपत्तमहाविकेक्यवकासरदृष्टप्रभुवाचामममशीघ्रंयद्गुह्यंमस्तीनेशका
र्यानुयात्तवैमितिनिरुक्तभैरववतपादमेवोवाचेति श्रीदेव्युवाच श्रुतंदेवत्वत्प्रसादेभैरवउवाच साधुसाधि
त्वाहिमम्यमस्मिषाक्तिभेदानोहृदयतानमग्रचेमंतस्पशास्त्रस्यपरंसर्वेवधमाणानेव नहिदिंर्यपरंसर्वेयस
नेनश्रीविज्ञानभैरवाभिधायीसूक्ष्मानेदितादेवीकेवलमनाशिवस्यानन्दस्येनेभिधायस्यमानत्वादभि।
धानमेवदेशास्त्रेनेत्राविधारकरुद्रयामिमस्यवानामहात्रिकोचितवचनरचनाक्रमेणावस्तुएवंकमुपति
पति श्रुतंदेवमयासर्वंरुद्रयामलसम्भवम् त्रिकभेदमशेषेणसारात्सारंविभागशः अद्यापिन
निवृत्तोमेसंशयःपरमेश्वरः हेदेवविश्वावधीतितत्त्वीवादिसततत्वस्वात्मन् समस्तरूपस्त्वाविरुद्धता।
क्तिसामरस्यात्मनोयामलात् अहंहविग्रहात्क्रोनाक्तिवात्मरूपकारणात् द्वन्द्वतिरूपेविनिष्क्रान्ते
शास्त्रेपरमदुर्लभमिमस्मात्रायोक्तैः सम्भवोयमनरस्थाक्रान्तसर्वत्रिकस्यउद्गदिशक्तित्रयसारत्व
शक्तिशिवात्मनस्तत्वत्रयस्यभेदाज्ञानक्रियामायात्मनत्वाद्भिमतिपादनेनाभिधीयमाननायवन्द्रष्ट

शेषेण सामस्त्येन स्फुटं कथं सा तत्सारविभागशः वेदादिभ्यः परं शैवे शैवाद्वामं ततो दक्षिणम् दक्षि
णात्परतः कौलं कौलात्परतरं त्रिकं इति स्थित्या तावत् त्रिकशास्त्रसारम् तत्रापि सिद्धामालिन्युत्तरादि
क्रमात्क्रमेण ज्ञानप्रकर्षप्रदेशोत्कर्षादुत्कृष्टं अद्यापि न मे संशयः शान्तः न मे च संशयमधिगतवत्यापि
क शास्त्रार्थपर्यालोचनप्रवणया यापि यान्नवान्तरे स्थितिसुदृढयति किमिवावृतं तस्मादिमाशयेन किं
रूपं तत्त्वतो देव शब्दराशिकलामयम् किं वा नवात्मभेदेन भैरवे भैरवाकृतौ त्रिशिरोभेदभिन्नं वा किं
वा शक्तित्रयात्मकम् नादबिन्दुमयं वापि किं चन्द्रार्धनिरोधिकाः चक्रारूढमनच्कं वा किं वा शक्तिस्व
रूपकम् भैरवाकृतौ समासव्यस्तस्वरूपे भैरवभट्टारके नवत्र शब्दराशिः शब्दराशिरादिक्षान्तस्याः कला प्रवृत्त
मानदेहकादि विमर्शशक्तयः क्रोडीकृताशेषवाच्यवाचकमयजगत्स्फारात्मकाः प्रस्फुरन्ति रूपं यस्य बोधभै
रवस्य विमर्शशक्त्यात्मकत्वात् तत् किं स्याद्रूपं किं वा प्रकाशमात्र शिवादितत्त्वतत्त्वानामशेषसृष्ट्या विमृष्ट
षडध्वनवात्मनेत्रराजस्वभावनयात्मरूपेष्यात् किं वा त्रिशिरोभेदे त्रिशिरस्तेत्र भिन्ने क्रोडीकृताखिलनवात
त्मत्रयात्मशिनिर्दिष्टविमर्शमेरात्मके किं नदधिष्ठात् परादिशक्तित्रयात्मके यदि वा सर्वमेतव स्फुसामा
सवीर्यात्मकविश्ववाच्यादिविभागप्रकाशरूपविंदुशेषवाचकादिविभागपरामर्शमयनादात्मके प्रथे

नहि तु नादस्य एवं रूपार्थं चेद् निरोधकास्तत्त्वतोऽभेदं रूपेऽस्यात् तत्र सर्ववाच्याभिन्नप्रकाशात्मनो वि
रोधो नादी भवतः किं विहायाथमाथामशेनावर्धचेद्रूपताः तत्रापि वेद्यकौटिल्यविगरेस्पष्टेरवात्मा नि
रोधिकामिनयोगिनां नादान्तमेव परमेनतेषां तत्र भेदं शावेशमनिरोधान्तरस्यावक्तव्यवचनमत्र आद्यर्थेन
रोन शक्तिव्यापिनीसमानाख्यानादार्धकलालक्षयति तत्र नादस्यैव शाहव्याभेः शाम्भवा योसत्त्वमध
न्यात्मनादोनः अशेषोऽनेन ज्ञादान्मस्यशेव्याप्तभेसद्रूपा शक्तिः सैव देहान्त वक्रे दोध्यामव्यापमा मातारो
मव्यापिनी समस्तभावाभावान्मवेद्यशेषातोमन नमानात्मक करणाद्रूपवोधमात्रावेश समनाश्रमनद
येचेङ्गादिमेयकलारहसम् एवमात्मकामेयनदोषे नसमेयप्रमुखेव नविमृश्यप्येयमदा मेयप्रमुखेनापि
भगवद्रूपमविमृशन्ति वक्रेति जन्मादिषु क्षेत्रादे लिप्यध्यानेनैव मन्ते अनेकेदकलात्मनादम
ये किं रूपेयत्वान्मशेनाशेष्यकौटिल्यसंपद्शक्तिस्वरूपोऽभेदे किं रूपमिष्येध्येयमदामेयनस्तु कि
मुखेनापि विमृश्यप सर्वोनराश्वप्रपराशक्तिमुखेनापि विमृश्यमादृ पराषरायाः सकलमयतायास्स्वा
श्रवः परायाय हि तदस्मान्मयत्वेन हि रूप्यते नदि वणि विभेदं तदेहभेदेन वा भुवेत परनानि सकलवेतत्सके
लनेन नद्भवेत् श्रीपरात्रिंशकादामये विशेष्यध्येयविशेषात्मकयमराभट्टारिकायाः सकलरूपश्रुक्ता

वि॰भै॰
टी॰
३
3

नमस्तपरादेव्याः यज्ज्ञानतस्याश्चपिपरीतस्य मायामात्रं तु पश्यन्ती अपरादेव्या एवं भवतीति संभाव्यते या
दित्वपराभट्टारिकायाश्च पितदित्थितेन मस्तकेन नाममाचेणास्यानवगतिविशेषणास्मितादिना। तद्रूपेणाव
देदभेदेनाकृतिविशेषणाद्द्वादशान्तादिशरीरस्थानविशेषाश्रयेणानवापरतं संकुच्य भवति अपि
तु कलनाशून्यत्वेन सकलदेहनन्दवतीति संभाव्यमेव एवसमग्रागमार्थस्य हृदयविमर्शेनाविचारे
णाभिमुखीकृतमायतत्त्वाध्यासे विदृशीसां सर्ववि़ज्ञानभैरवरूपतामाविवक्षुः वाद यस्मादेकुरुमे
नाथनिःशेषं किंचिद्विसंशयम् मायामहामायाकालत्वष्ठप्रशमननिर्मलीकृते स्वरूपे मम सकलह्या
निः शेषमिममेकमेवनवपदेवाणासंशयप्रशमयत्थ्य मामसंशेन वशान्निश्चितिराकांक्षत्सवस्वभावाक
रूपालेख्येव मामेभ्य वभावीकृतीमेवाच सर्वस्यवेदपयेव सायः सर्वेष्ववद्दारेष्वपि स्वयं प्रमृष्टतिवचनव
त्वसेविविदिहनवतन्त्राख्यविषयीतिविशेषः तदुक्तं श्रीमच्छंकरे गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदा
शिवः सर्वानुग्रहपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयेदिति यदुवाचनन्याश्चसाधित्तिस्वयतिभाससायाप्यूर्वं प्रत्ये
तिसाधुसाधुत्वया पृष्टं तंत्रसारमिदं प्रिये गूहनीयतमं भद्रे तथापि कथयामि ते देवि ये परमात्मतत्त्व
मिषेरे अतएवभट्टकसाणानियमस्पृहेन यासवे शास्त्रसाभ्रुतेव स्तनरतिरहसमनाहूतनीयतममपिते

न्तत्त्वपदासमावेशात्मस्वरूपेण योग्यतायाः कथयामीति प्रतिज्ञातीते तत्र हेयत्वापन्नसर्वेषूपादेयस्य हृदिस्थ
शोढप्राप्ति यत्किंचिद्विश्वं रूपं भैरवस्यात्मकौशितम् तदस्मात् तथाऽशेषविविधेन्द्रशाक्रजालवत् मायायामपि
हैवेव गाधूर्वेन गास्त्रमम ध्यानायेभ्यो तत्त्वहीनाक्रियाउत्तरवर्तिनो केवलवर्णितं संविकल्पविहिता
त्मनाम् मन्त्रमुद्राक्रमादिवृपेय यत्र शास्त्रे किमपि सकलं भैरवस्वस्वरूपमुच्यते तन्मर्वेदेविधानतेकाः
तेनत्याप्तारतयाज्ञातं व्यापृक्जालमेव दृश्यहस्तलाघवादिना मिथ्यावस्तुप्रकाशनं मायास्थूलघु
रूपाकृतिपरिहृत्यादिदर्शनम् तथैवेन ग्राह्यमाणानी ह्रुह्नाभिष्यानगगाह्यवभासः एतच्चेतानु
ष्टानां तत्त्वहीनामनपेक्षक्रियाडंबरवर्तिनो वा तु कियैकनिष्ठानामनल्पविकल्पेन भिन्नग्राह्य
ग्राहकविकल्पनया विदितोऽस्मादि प्राधान्येनवाभाव्यत्र आत्मायैस्म सा केवल ध्यानादिवर्णितं सम्
तिनाविद्विष्यते यावत्तेषां सम्यग्ज्ञानामिति तत्तत्त्वं भुक्त्यपेतं तु कथ्यते तन्मतानां न चात्मा तेषां ग्रा
ह्यशिवो भैरवः न चासौ त्रिशिरोदेवो न च शक्तिमयात्मकः नादविन्दुमयो वापि न चन्द्रार्धनिरोधिका न च
क्रमसंभिन्नो न च शक्तिस्वरूपकः सामान्यभावमेव परमार्थेनाकथ्यापि यः क्रोविकल्पनामात्रिमस्
तेषामन्यकमात्मानं स्वाभ्यन्तरं स्वयात्मनः प्रभवेशादिसकलादीनि मायया च वक्ष्यते हिमप्रसाभिज्ञानिर्ग्रि

वि॰भे॰
टी॰ ५

ननीमोपदिदिक्षताविषयीकृतः सनयस्मितेनवात्मशाश्वापत्यादिक्षुकस्वरूपः किमर्थंनदिदिनन्नतव
तथोक्रमशाशक्यावेतेति अथउड्डमनीनोदिपनावालविभीषिकाः मातृमोदकवृत्तंवेग्रहणार्थंपुरा
हृतनम् नयकर्षेणाउत्तानोऽवशक्तिपाननेनश्तातावनमोयोपासीनकरीभूतामतिर्येषांतेषामेतानवा
लादिरूपाणाः कदभिनिवेशयथामाथवालविभीषिकाइव यथावालानामेवत्वभिनिवेशोमिथ्या।
विभीषिकाभिरणास्मनेतथासमारकमात्रुष्ठननिश्चतानां विषयाशुद्दपनेविभीषिकाप्रकारैः किंवयर्थं
मातामोदकमानेनवालेसक्तर्मेणिप्रवर्तयति नह्लितिद्धिमाथप्रदर्शनेनभगवतावाधनेजनःप्रवर्मतेक
मात्कमममासादयत्तपरैभैरवभावमिति यथेनतत्सकलेभैरवस्वरूपेनह्युच्यतेनिष्कलेनतत् यमसाशक्ति
विषयसंशयनिर्नोदनमपिभविष्यतीदनइच्यते द्विकालकलनोन्मक्ताद्देशोद्देशाविशेषिणी सुपदे
हृप्रशकाशावकथ्यापरमार्थतः येनासाउभवानेदाविकल्पोन्मकगोचरा यावस्थाभविताकाराभै
रवीभैरवात्मनः तद्वुस्तवतोज्ञेयंविमलेविश्वपूरणाम् येनेतितिसर्णोदेतायासाउभवःस्वप्रकाशआ
नंदएवेद्रूपयस्यास्ताहशीअनपवामूर्तिनादः सर्वपतिद्विकालकलनाशून्यादेशेनहृासमादिनोद्देशेन
वेदेनानिर्देश्येनलक्षणीयेनरूपेणानविद्यतेविशेषोयस्यास्ताहशीअनपववपुपेदृमशकामथमाला।

५

स्याविषयोः तस्याभिन्नायोगोचरत्वाभावादेकशैवैरव्यर्थोऽप्यवृत्तिनीयापरमार्थतो वास्तवेन रूपेण
कल्पनया नरहरविग्रहकर्षैणोक्ता नीमाथपदेश्याकसावरहार्द यावस्थिति अवस्थानं भैरवरूपस्यात्मनो
समाख्याति विकाशक्तिरवस्थाभिन्ना शैवविग्रहा भैरवमकारमय आकारः स्वरूपं यस्याः सा तादृशीति देवव
तत्त्वतः परमार्थतो विमलेन सम्भिन्नाभासिन जगद्वनाक्रादिने विश्वसंहरणमशेषाविभासकं वपुः स्वरूपं ते
येन वन्दनादाक्रमणादि एवं परस्वरूपेण नवनीविमर्शयन्तस्समापणीकरोति यदुक्तं क्रियायुक्तवेति एवं विधे येन
केकः स्वरूपकाश्यतत्वपति सजपसजकसजन सजानानापकादौ नोपविदानदर्शनेकपरमार्थवात् तदिहैत्थं
परापरादिका विषयः संशयः अस्यानपवेशादेवं विधो भैरवस्य यावस्था परिगीयते न सा परापरस्वरूप
ापरादेवीशकौ शिवा परिगीयते इति परिहृत्य दाथ्र्यीयते भैरवनपरं स्यावद्वियेनवस्तनो यो भैरवेकत्मे
छायोकेन परस्वरूपेण परामर्शकस्तनो परादेवेति नवतासमेवेण निर्देशकेन माशयशेषः नन्वभैरवस्य
वस्थास्वरूपमेव ननु कालादिकनोक्तं गुणकाकादिरशक्तिनं भैरवरूपं भैरवीत्युक्तं भवति वाढमतिज्ञा
नमिमाह शक्तिशक्तिमतोर्यद्वदभेदः सर्वदा स्थितः अतस्तद्धर्मधर्मित्वात्परा शक्तिः परात्मनः शक्ते
शक्तिमामर्थ्याद्विश्वनिर्माणाधिकारिभैरवस्वरूपमेव तदिति तस्य शक्तिमतः सर्वेषां सर्वज्ञता सर्वक

वि·भै· टी· ५

5

त्वात्सर्वोत्मता हि नाधर्मात्मधर्मिणी शक्तिः यस्माविदतावैदेकवचनस्यात्मनः एतद्दृष्टान्तमुखेन दर्शयति न
वह्नेर्दाहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ता विभाव्यते केवलं ज्ञानसत्तायां प्रारम्भोऽयं प्रवेशने विभाव्यते विचार्यते विनो
पलभ्यते ज्ञानसमायां वह्निजिज्ञासिवह्नितत्त्वैषयमवेशनं प्रवेशनानन्तरागमिनि दाहोपलब्धिवशपरिशक्तिः।
तदाहकशक्त्यात्मा वह्निस्वभावः प्रारम्भः उन्मुखत्वेन पावकत्वाद्यनेन शक्त्यात्म शक्तिमत्स्वरूपपरिगतेः उ
के च प्रतिभित्ताणां कलभेदादारोपितभेदः परार्थान्मा शक्तिरिति दार्ष्टान्तिकयोजनायाह शक्त्यवा
स्थाप्रविष्टस्य निर्विभागेन भावना तदासौ शिवरूपी स्याच्छैवी मुखमिहोच्यते पराशक्तिरूपामवस्थाम्प
राम्प्रविशति वक्ष्यमाणोपायैः समाविशति उपदेश्यो त्वदास्य निर्विभागेन भावना भवति शाक्तेः शिवा
भेदात् तदासत्त्वशाङ्कवलः प्रशान्तम शिवस्वरूपो भवत्येव यतः शिवस्येयं शैवी शक्तिः मुखत्वे प्रवे
शोपायत्वात् इहागमे सूच्यते एतत्स्फुटदृष्टान्ताभ्यां हृदयङ्गमीकरोति यथालोकेन दीपस्य किरणै
र्भास्करस्य च ज्ञायते दिग्विभागादि तद्वच्छक्त्या शिवः प्रिये यथा लोके न प्रकाशेन दीपस्य शिखात्मना
भास्करस्य च मरीचिभिरीवान्मीये दिग्विभागसन्निवेशादि ज्ञायते ततस्तेन दीपादिना तद्भास्करयोर्ज्ञा
पयास्वशक्त्येव शिवः स्वात्मा ज्ञायते प्रतिभिज्ञायते समाविश्यते इत्यर्थः एवंपरास्वरूपे निर्णीते तदुपल

उपायजिज्ञासया श्रीदेव्युवाच देवदेव त्रिशूलांककपालकृतभूषण ॥ दिग्देशकालशून्या च व्यपदे
शविवर्जिता यावस्था भरिताकारा भैरवस्योपलभ्यते कैरुपायैर्मुखं तस्य परादेवी कथं भवेत् यथा स
म्यगहं वेद्मि तथा मे ब्रूहि भैरव देवानां ब्रह्मादीनामपि तेतानां द्योतनादि सततक्रीडणाद्यपाणां च देवस्वा
मिन् स्वात्मशक्तिस्फारितेच्छाद्यात्रयात्मकत्रिशूललांक समस्तवाच्यवाचकात्मकजगत्खण्डरूपकपा
लैश्चितसमस्तैश्च आभिव्यञ्जकनालंकृतभूषणभ्राजमाना नानाक्रीडादिविर्जस्वरूपदिग्देशादिना भैरवस्य समनेन प्रा
ग्विभक्तिपराशक्तिस्वरूपमनुद्यतदावस्थैव शम्प्रकाशनायाद उपलभ्यत इत्यादि उपायैरिति बहुवचा
नमुपलक्षणोः प्राणादेरुद्दिश्य न्यायोः स्याद्वकरणध्यानवर्णस्थानकल्पनाभेदात्सर्वात्मभावना
दिशुद्धविकल्पनानानादविकल्पाप पायवेद्वि आस्थानवर्णाक्रुशाभवोपायनानानेवरूपमाणेकल्पा
यति मुखं वेति मेति शैवीमुखमिहोच्यते इति प्रक्रमे मुखं तेन मुक्तं नन्विर्णीतनीमामभगवदेकात्मनस्तस्याः शक्तेः
कथमिमेतद्भ्रमयमभिन यथाहं वेद्मि तथा भैरव ब्रूहि मामामवेयेति यावत्। अभिनवस्तु निर्णायायक्र
मेण भूमिकाज्ञानानि प्रकाशयति श्रीभैरव उवाच ऊर्ध्वे प्राणो ह्यधो जीवो विसर्गात्मा परोच्चरेत् उत्पत्तिद्वित
यस्थाने भरणाद्भरितास्थितिः योयमूर्ध्वे इति हृदयोद्दादशान्ते यावद्वहद्रूपाणोयमपो जीवो द्वादशान्ताद्दृ

हंतमपानः यद्वापरादेवी उच्चरेत् सततं स्वयमुच्चरंती स्थिता कीदृशी विसर्गात्मा द्विभावकरणरूपो
विमर्शात्मा यस्याः सा: प्राणाग्रशाक्तस्पंदोल्लेषात्तदाकुरणेन विना नियतप्राणश्वासहायोगात् उक्तं
श्रीस्वच्छंदे प्राणः प्राणमयः प्राणो विसर्गापूरणं प्रतीतियत्तएवमतः उभाभ्यां जनयस्वबाह्याभ्यंतरतोमाद
दयस्यपूर्णस्थाने हृत् द्वादशांतस्थनत्रभरणादिति निमोन्मिषद्धायस्फुरत्तात्मभैरवीयशक्त्युपलक्ष
णात्र विना स्थितिः भैरवतामिथ्यक्तिर्भवतीति यावत् १ अथ बोधे इति सर्वेंद्रियप्रसरेषु प्राणो विष
यानुप्राणकः स्वस्वप्राणमवाहः यद्वाधोजीवः सौककृतसर्वविषयी विषयं अपानः सएवोर्ध्वगमनपरो
च्चरेत् सततं वकालिततो गृहीतो तस्मिन्स्थाने हृत् द्वि शाब्दान्तस्मिन्स्थाने तत्रैवस्य च तत्पदे भरणादितिप्रा
प्यते २ किं वा बोधे इति प्राणापानान्मधपदे प्राणशेषवाचकात् प्राणकोकारः अथ इति तेजीवः सका
रस्मादि सोतो मातृकागतो वर्णपुंजः सैषा विसर्गात्मा प्रोतदर्शित हकारकलात्मना नादरूपा परोच्च
रेत् मातृकाचक्रक्रमेण शेषवाच्यवाचकात् जगदुल्लेख्यगच्छति स्वाजे स्याभेदपदे समभिभूयस्फुरती
तियावत् अतएवास्मिन्निहितयस्थाने सकारहकारयो विसर्ग एव शिवशक्तिसंघट्टो हृत् द्वादशांते चेति प्रा
प्यते ३ अपि वा बुद्धे इति उक्त एतया प्राणो विषयानुप्राणकः इच्छाज्ञानक्रियाप्रसरः अथ इतो देनादिवि

त्र्यपतयानिष्कलरूपप्राणीयस्त्येयकारात्माजीवः सोमरूपतयासंसारिणोजीवितस्थितिहेतुः सैषा
भगवतीपराशक्तिर्यात्मनाप्रसरेणपरेणाचद्वयेणाक्षोभेन उक्तंचतैरेवतत्रैजीविश्याभेदस्फुरत्तया
प्रसरन्तीसदास्थितेतिहृत्त्वोमन्त्रौमयपदेहितयशाहवाच्यप्रकाश्यप्रकाशकसंबंधरूपेप्रमाणपदे
स्थानेइतितद्भगवविश्रान्तिधाम्निप्रमातृपदेभरणात्रिभुवनस्थैतेलवसीमिच्छामिति हृत्प्रापरामठ
विकात्मतयानेदालवनाड्यितानास्थितिः ४ अधोध्यायोर्ध्वेइतिमायानाधोपरिप्राणानुप्राणकेशुद्धा।
शुद्धाध्वव्यापिशिवशक्तिनत्वेतस्यैववाथोजीवः सोहंतमेयादितत्वग्रामनशहवाच्यमानत्वेनयाव
त् सैषैवपरीक्ष्येन शैवीस्तानेप्रशक्तिरेवथ्यंजृंभतेनतेनोमनिहितयस्थाने उमयमानशुद्धाशुद्धा
ध्वद्वयेपरमामराशक्तिव्याप्यासर्वसर्वमयत्वभावनयानस्वाप्रसापादनाड्यितास्थितिविश्वव्याप्याने
श्रीपरोक्तमेवव्याप्तिमनत्वव्या ५ अपरस्वर्ध्वेप्राणोऽवहनाडलात्मनाक्षिद्धाभ्नः स्वयपुतिमिषद्वकारः
प्रयोजीवः सकारोविसर्गात्माविसृजेनीयातुप्राणिनोयः सैषाद्धासमस्मादानहंसोहृपापैतोख्याति
प्रतपवाहसइतिस्वात्मप्रमाभिज्ञानविमर्शोइवाश्रोपलभ्यते यत्तपेवमन्तउमतिहितयस्थानेहकार
सकारोदयहृद्वादशान्तस्थानयोभरणाद्धारावेमर्षोपरेषीलनशुक्तिनः शक्तिवलासाधनाद्देवी।

वि॰ भै॰ टी॰ ७

7

भावो भवति ६ एवमत्र प्रथमद्वितीययोर्व्याख्यानयोरविकल्पस्वरूपपरिशीलनात्मा शाम्भवावेश उपदि-
ष्टः एतदर्थ्यमेवमयोः सर्वादेर्भावभावनात्मकशुद्धविकल्पावमर्शरूपः शाक्तः तृतीयचतुर्थयोर्वर्णविशेषावि-
मर्शप्रधान आणवः यदुक्तं श्रीमालिनीविजये अकिंचिच्चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधितः उत्पद्यते य आ-
वेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः उच्चारवर्जितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीय-
ते उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः यो भवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते शाम्भवसमावेशस्यार्थो
यथा अकिंचिच्चिन्तकस्येति विकल्पानुपयोगिना तथापि कटिति ज्ञेयसमापत्तिर्निरूप्यते साकल्यभवतीसा
द्गुरुणातिगरीयसा ज्ञेयाभिमुखबोधेन ज्ञानस्वरूपत्वशालिना तृतीयार्थेन तस्य व्याख्यावावेद्यधिकरणेन
आवेशव्याप्तसत्तेत्यस्य तद्रूपनिमज्जनम् एतद्रूपतांशभोगाद्यालङ्कृतिविभागिनः तेन चामत्र वाक्यार्थो वि-
ज्ञेयः सोऽस्मिन्नत्वपम् ज्ञानात्मपदवीं कुर्वन् तां विभूतिं दर्शयन् आस्ते हृदयमेव स्वातिशयेनारतसतः
ज्ञेयं हि ज्ञानविभ्रमात् जडं वाच्यप्रकल्पितम् इत्युक्तयासमंत द्विभागोऽयमीदृशः जडेन यः समावेशः स
प्रतिबिम्बकाकृतिः चैतन्येन समावेशस्तादात्म्येनापरं किल तेनाविकल्पासवित्तिर्भावनाद्यनपेक्षि-
णी शिवतादात्म्यमापन्ना समावेशोऽत्र शाम्भवः अविकल्पपथारूढो येन येन पथा विशेत् यतावसदाशि।

वोतेननेतेनतेन शिवीभवेन निर्मलीहृदयेषाग्रस्फारद्रूपं शशाभासिति प्रकाशेतन्मत्वेनैव सैविमर्शशिवात्मताप
वेपरीक्षाशास्त्रेशासङ्ग्रहपर्यमिमेलिता १ अधुना तन्नः सिद्धास्यकस्य भक्तेरवकाः प्राणस्यावस्थाविशेषाः सर्वे प्रा
सकलमलयाकलयादीनां प्रमातृणामयत्नेनैव संभवंतियथा बाह्योन्मुखत्वेन प्राणानां यद्धृदयाभोजकोटा
न्त सैवमेवमयत्नानां नेतधीरारेचकेविदुः द्वादशाङ्गुलपर्यंतेवाह्यमाक्रमते हृदः प्राणानामंगसंस्पर्शी यः स
पूरकउच्यते अपानेस्तंगते प्राणे यावन्नाभ्युदिते हृदि तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते इत्यादि
नाम्राणापानदशायामेवारोहावरोहक्रमेतत्त्विं तावद्दिने योगिभिर्दृश्यते यद्योगशास्त्रेषु प्रतिपादितं तेन द्विष
यावधानमुपदिशति मरुतोन्तर्बहिर्वापि वियद्युग्मनिवर्तनात् भैरव्या भैरवस्येत्थं भैरवव्यज्यते वपुः एवं यो
क्राद्वेतोस्य कः प्रकारेणावस्थामात्रप्रकारेणवा भैरवस्य वपुर्व्यज्यते भैरवस्य कस्य भैरव्या इत्यारोपः अत्र यदुक्तं ते
ये यद्वा भैरव्या वपुर्व्यज्यते भैरव्याः कस्या भैरवस्य भैरवरूपाया इत्यर्थः परावाग्रूपेहि सा तेऽपरमाद्वयजीवि
तेनिसनव्यापकतादयोहि धर्मा अत्रनैनैवाहिमा इतीदमेवैकं परादेताभासकं निराशंसेन तत्त्वं तदेवकेचिद्भैरवीय
रूपं तदेवकेचिद्भैरवशाक्तं तदेवी शक्तेनवक्ष्यावदन्तीति एतदर्थः कारेणावश्यं प्रमातृरूपं यदुच्यते तद्रूपं किमेतद्रू
पं तद्रूपेचेत तदेवेति किं वस्तुन्तरं तत्कल्पनप्रयासेन अतद्रूपं चेतन तद्वैवलक्षणापत्तमायामेवेति तद्दर्शी

वि. भै.
टी.
८
8

तोन्तरे समानेयतः स्यातेध्ये विनाक्षमुक्तविदांतपास्मारव्यमिकानोशुमाभिधमत्रुपासनीयेनतत्वमितिसर्वथा
विमर्शात्मके स्यातेऽयमेवक्रमायः तदेवकेचित्स्वरूपेणनकेचित्स्वरमलभूतेनचसमादधते एतस्यापेवस्तामः
तस्माक्षोभनमुक्तेभैरवाभैरवस्यावपुर्धीमतेइतिमस्तुतः प्राणस्यापानस्यचान्तर्वेदिस्थयद्धियगुगंमहृदाकाशेभ
वादशान्तस्थयह्वियद्वये ततोनिवर्तनेनात्ममात्रावर्तनाभावेनतत्क्षणमात्रमेतन्मेखत्वेनावस्थानोऽत्यागप्राणापानयोः
द्वयोरस्तंगतत्वाद्भैरवीस्वरूपस्यभैरवस्यवपुः धीमतः स्यादनुभवानेदक्ष्मास्मा तदुक्तस्तत्वेताज्ञेयेविमलेविश्वरूपा।
णमिति कृतलक्षणार्थमिथमात्मकेनेनशिवशक्तिद्वयेप्रकाशविमर्शस्वरूपेपरमार्थेनएकमेवतत्वंप्रकटी
भवेत् एतदुक्तंभवति हृदिस्थितानामध्येयोत्प्राणस्योदयःबहिर्द्वादशांगुलपर्यन्तेआकाशप्राणस्यास्तंग
ति एवंवाह्याद्वादशान्तादपानोदयः हृन्मध्येवापानस्यास्तंएवमनवरतेवाह्यानाभ्यन्तरयोश्चतान्तेभक्ता।
दीनतावर्तेप्राणापानस्वभावात्स्वात्मन्वज्ञाभूयोनजायते गच्छंस्तिष्ठन्तोवापिजाग्रन्स्वपन्तोपिवा एतेन
वोधमायातिमरुत्पादिचलोनिलः इत्यात्मक्तनीमासर्वेषांप्रमाणगणोपशुपक्षिमृगादीनांचसर्वदासर्वथा
त्रिदिनमष्टौप्राणायामाः स्वतः सिद्धाः इत्यत्यन्तानपेतानेचस्वस्वभावतयावुद्धायदिस्वतंहिंमोक्षदः।
यत्करोति [illegible] विवोधेनैवात्र स्मरेत् कुम्भकाः सोनतत्रकर्मानवकिंचिन्मुक्तेः तेचयथाहुकं।

मलान्बहिरुन्मुखत्वेनैवकुंठयेवयत्प्राणस्यसमाणएवकावस्था १ हृदयात्प्रकाशाद्वहिर्द्वादशांगुलपर्यं
तेनिःसरतोप्राणानामेगसंस्पर्शःपूरकः २ वहिर्प्रदेशात्स्वरूपप्रयत्नेविनैवापानेप्रमाहृतेसतियोगप्रसराण
स्पर्शःसोपिपूरकः ३ अपानेप्रलीनेसतिहृदयात्प्राणोपियावन्नाभ्युदितस्तावत्कालंकुंभकावस्था ४
प्रसामवस्थायोयोगिनामेवानुभवः इतिप्राणवायुः सदोदेदाहृदिरेतस्यप्राणायामपरः एवमपानोप्य
निशंवहिरंतस्थापानायामवान्तस्थावहिराकाशेस्तंगतेप्राणोयावन्नोदितोपानोभवेत्तावत्कालंवहिःपूरकाव
स्थाःपानस्य १ तस्याःपानस्ययामाऽद्वादशांताद्रुस्यायत्पूपपीनतेसोपिवहिःपूरकः २ तस्यावहिर्द्वाद
शांगुलपर्यंतप्रदेशेपानस्यप्रहृदेनतस्यानिष्ठमेवदवयास्थितिः सकुंभकदशापानस्य ३ उदयेविनायदपान
स्योतमुखत्वेनसवाह्यरेचकः ४ इतिप्राणपूरकापानपूरकद्वैधैरोप्राणायामः एतान्स्वभावेनजानीयात्
हृत्कंठताल्ललाटंवेधुद्वादशांताःप्राणागतिविषयः हृत्कंठादानेदसंकेतावतिकाद्द्वादशांताअपानगति
विषयाः तणामस्तंगतापानेप्राणोदयरहिते प्रयत्नसिद्धमेनःस्थकुंभकेयत्तदेवपरमेपदंमध्यत्रपत्नात ए
तेरेवमध्येवासिष्टेप्रमरशीनेभुसंडोपाख्याने एतत्तदात्मनारूपंशुद्धेभासायवेववित् एतत्तत्स्वभासमतत्त्वा
यनगोचाने प्रस्तंगतवतिप्राणेनपानेप्युपयोन्मुखेवहिःकुंभकमालंव्यविरभूयोनगोचति इत्यादिनाथो

णितमध्यप्राणापानमध्यदशाविश्रांत्या हृदयोर्ध्वनिवर्त्तनात् समावेशभावेन तत्त्रुटिलवनात्प्राणमात्रमंतर्गर्भत्वनान्मध्य
दशाविश्रांतः मध्यविकासेन प्राणापानयोः प्रवेशनिर्गमाभावमाह नन्वत्र विशंक्य किमेतद्रूपा विका
सिते निर्विकल्पतया मध्येन या भैरवरूपता महद्रूपा शक्तिर्न व्रजेद्ध्रदः शाक्तेन न्यायात् नवविशंक्यैता
द्वयेन गत्वेन केवले मध्ये मध्यनाडीथाम्निर्विकल्पदार्ढ्यपायते तौ विकासिते सति प्राणापानभावः दशोनाती
तो सर्वे शक्तीनो समस्तदेहेस्वविषयेषु गापद्भावेन प्रतिपत्तेस्त्वभावे सेतत्तनान्मकेन तदाधारमवलोकयति विक
ल्पतया निमीलनोन्मीलनसमाधिना युगपद्व्यापकमध्यभूमिवष्टंभादुल्लासितेतदुभयविसर्गोत्थितविग
लितसंकल्पभावात्क्रमविस्फारितकरणचक्रतया अंतर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता यथा भैरवी
मुद्रा सर्वतंत्रमदर्शिनी इति भैरवीमुद्रानुप्रविष्टे जाते सति महद्रूपा शक्तिर्न बहिः प्रसरेन्नोन्तः प्रविशेत् प
रं विश्रांततया भैरवरूपतामवेत् तथा प्राणापानभावाभिव्यक्तभैरवीरूपतया भैरवरूपतां योगी
भवति पुनः श्लोकद्वयं मध्यमाधमाप्रयापादविभूः कुंभिता रेचिता वापि पूरिता वा यदा भवेत् तदंते शांतना
मासौ शक्त्या शांतः प्रकाशते रेचिता सती कुंभिता बहिः पूरिता वा कुंभिता तदंते सा महद्रूपा शक्तिर्भवति त
दा तदंते यदेमभ्यासात्म शांत कुंभकावस्थादयं भेदाय शमाख्या माख्यासौ शक्तिः शांतः परमस्वभावो ना

मद्रूपातीतः प्रकाशेतेभिव्यक्तप्रयोभवति मूलात्किरणाभासोत्पन्नमात्मस्मनरात्मिको चिंतयेत्तो द्विषट्के
नेशाख्येतेभैरवोदयः मूलाद्राजन्माधाराद्वादशांतेयावत् किरणाभासोमरीचिरूपो क्रमात्क्रमेणुतेत्र
यंतीतोमरुत्कुंडलिं चिंतयेत्प्रायेनकीदृशीद्विषट्कांतेद्वादशांतेशाम्यंतेमिश्रैस्तत्स्वमनुमस्पापियेयाके
दस्याध्यानप्रकर्षोद्दीपितमागतनाडेरेवमतद्रूपताभवति पतेदेवप्रपंचयति डमरुकंतीनतडिद्रूपाशक्ति
वक्रेक्रमात्क्रमे ऊर्ध्वमुच्छ्रियेद्यावत्तावद्देतेमहोदयः तामेवशक्तिंतडिद्रूपांविद्युदुत्पलदीप्तोज्वला
प्रतिचक्रंकंठादिब्रह्मरंध्रांतचक्रेभ्यः क्रमाड्डमरुकंतीमिह्लसंतीं चिंतयेत् यावमरेविश्वस्यंके ऊर्ध्वमु
च्छ्रियेद्द्वादशांतधामतावन्महाभैरवैकमरुत्कुंडलिस्तस्याउदयविहासोभवति क्रमद्वादशकेसमक्र
द्वादशांतरभेदितम् स्थूलसूक्ष्मपरस्थिमाप्रमुक्तान्मकोततः शिवः जन्माग्रमूलकंदानाभिहृत्कं
ठनालभ्रूमध्यललाटब्रह्मरंध्रशक्तिव्यापिनाख्येषट्क्रमाणांवक्राणांद्वादशकेक्रमेणकुटिलाकारा
नाडतेनयुक्तयदेतदेवद्वादशकेनतत्सम्यगितिक्रमेण आदिविसर्गान्तेद्वादशान्तेरेरंजितेषाएडस्वरवृ
जेद्वादशस्वरभूमिकेस्वाभाविकेचलेदीप्तीमितिस्थिमाशैथ्यानेस्फुटीकृतेनततः स्पंदमानेनतोपिज्योती
रूपताप्राप्तस्थूलसूक्ष्मपरभिनाभिधीयतइतिसोपानपदक्रमप्रकाशितसज्ञायेनबोलेपरमशिवभावः एव

वि॰ भै॰
टी॰ २१
10

वेरीमुद्रामाह तया सर्व्वगुमत्थोतेभेक्ताख्येनपमेतत्वा निर्विकल्पेमनः कृत्वा सर्वोर्धे सर्वगोऽहमः तया
जन्मादिचक्राक्रमणशक्त्यामाणाक्षेपयार्धेवेद्यान्तिकयामूर्धान्तद्वादशान्तमाप्रयन्तयान्तेमवद्वादशान्तेपू
र्येपमेतत्वाभ्रूमध्ये ब्रह्मक्रमेणमेतत्रेववामिमवादेशुभ्रमदेशशुक्लाभेन्द्रयानन्दनेतरे निर्विकल्पेमनःकृत्वा स
र्वोर्धे द्वादशान्तादृष्ट्र्येपरमाकाशेसर्वव्यापकत्वेमान् शिखिपक्षैश्चित्ररूपैर्मण्डलैः शून्यपञ्चकम् ध्याय
तोनुत्तरेशून्येप्रवेशोहृदयेभवेत् मधुरसमयत्वानुपायान्तमयेषां समेमनारे शः चित्ररूपैश्चहृदके दीप्यमाने
रथ्यन्तर्वेदिः शून्यरूपैः साहश्येन शून्यपञ्चकम्योयोमध्यपार्श्वहृदयस्थितेपञ्चेन्द्रियशून्यत्वाभूपवेवाह हृद
येध्यायतः परमाकाशसमावेशोभवेत् शिखिपक्षवच्चन्द्रकविचित्ररूपैरूपरसादिग्रहणानानारूपैर्मण्डु
लैर्मण्डरसमावलोकनीन्द्रियाणिनैः शून्यपञ्चकंतन्मात्रेनाव्यक्तावाकृतमद्रूपं विषयपञ्चक
शब्दादिरूपंध्यायतोऽनुमे शून्येभैरवरूपेप्रवेशःसमावेशोभवेदिति ईदृशेनक्रमेणोवयवरक्ज्ञापि वि
तनान् शून्येकुड्यपरेपात्रेस्वयंलीनावरमदा ईदृशेनक्रमेणद्वानादानन्दरूपेणाक्रमणेनगुदाधारेज
न्मकेन्द्रनाभिहृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यललाटब्रह्मरन्ध्रशक्तिव्याप्यसंतेयत्रक्वापिस्वात्मनोमत्रस्वात्मवस्मर
णपियोनिमाकारभाजनादौ यद्वापरेपात्रेनिर्मलविमेशिखादौ चित्तनास्मरणात्स्वयंलीनादन्निशास

देहांतः क्रमह्राद्शक्तेरोहणागाढतरध्यानाभ्यासेन वलात्स्वयमेव लगनात्सतीस्मृतिर्वरदाभवेत् पाय
काष्ठारयान्मकोत्कृष्टवस्तुप्रदायिनीभवति तदुक्तं सर्वाभीर्णो रूपे सोपानपदक्रमेणाभेश्रूयतः प
रतमरुद्धिलाभपर्यंतशिवमयीभाव इति विंतनादिनिपातेतस्यैवाकोमरुत्कुक्षिमध्यमो नवेनविप
विगमध्यमरुत्कुक्षिमेडुकमशुमानुववेनोयानेन शिवनाडुनामरुत्कुक्षिः स्मोवाद्येकजड्यादीवा
स्वयं लीनात्मनेवरप्रेदमेत्वयः वाह्यस्थमऊड्यादिकेपिसात्मवद्भावयाणाशक्तिक्रमह्रादशकं।
चिंतनीयमितिताम्यं कपालांतर्मनोमम्सतिष्टन्मीलितलोचनः क्रमेणामनसोदार्व्याहृत्तेत्येवं।
लक्ष्यमम शिरः कपालमध्ये यदेतद्धिद्वमीलितदंतेमनोममकपालरंध्रस्थितेस्वप्रकाशे
प्रभास्वरेज्योतिषिश्र्यालंवनेथारणाध्यानसमाधीनम्मादयिनाकृजितेनेवः स्थितः सन् उत्तम
लतेलब्धयेन मूर्धज्योतिषिसिद्धदर्शनमितिमायात् यदाकशाद्हेनपरशक्तिः पालकः शिवस
हया शिवशक्तिसमायोगेकपालेपरिपत्त्याने इतितेनचकोष्युक्ताकपालांतः प्रकाशविमर्शस्व
रूपमध्येशक्तोयस्मजगत्सर्वे शक्तिमास्तमहेश्वर इतिनौमाशिवशक्तिमयं सर्वं जगदितिविमर्शो।
विमर्शमनोममम्सामीलितलोचनः सेऊविनमेदष्टिस्मत्सर्वाम्रमेलर्त्पपश्यतीमर्थः मध्यनाडीमध्या।

वि. भै.
टी.
११

संस्थाविसर्गसत्तामात्ररूपया ध्यातो नतेर्व्योमरूपादेव्यानयादेवः प्रकाशते मध्यनाडीरूपमध्यमार्गे मध्यसं
स्थाहृदयमध्यस्थामवतीसत्त्वयः स्वरूपतो लक्षणाल लक्षणलक्ष्यरूपया ध्याते चिंतिते मेन व्योमविग्रहा।
काशात्मके यस्मात्सामान्यया विषयादेव्यादेवः प्रकाशः प्रकाशते मध्यनाड्यामेव त्रिविधाकाशात्मके स्व
रूपमेवास्ति तस्मात्प्राणशक्तिर्निःसरतीति विमर्शेन प्रकाशमात्रभावः यद्वा मध्यनाडीमध्यसंस्था
वासौ विसर्गसत्तामात्ररूपा च मध्यनाडीमध्यसंस्था विसर्गसत्तामात्ररूपेति विशेषणेन मध्यपदः समासः नये
वंविधया मरुत्स्थानमध्यचिंतिताकाशया देवः प्रकाशते कररुद्धदृगस्त्रेण भ्रूभेदाद्द्वाररोधना
त् दृष्टे विंदौ क्रमाल्लीने तन्मध्ये परमा स्थितिः ॥ अंगुष्ठतर्जन्यादिक्रमेण कराभ्यां रुद्धानि दृगुपलक्षि
तानि मुखरंध्राणि येन तादृशस्य योगिनो हस्तेन भ्रूमध्यस्य ग्रंथिविदारणाद्धेतोर्विंदौ दृष्टे क्रमाद
काशतामकर्षाल्लीने सविंदुगगने एवमध्ये स्य योगिनः परमा स्थितिर्भैरवाभिव्यक्तिः स्यादित्यर्थः
अयमत्राशयः कररुद्धदृगस्त्रेण करणेन यद्द्वाररोधनं सर्वद्वारस्थगनेन तस्माद्धेतोर्योभिभेदः।
तस्माद्धेतोर्विंदुदर्शने यद्वा द्वारेभ्यलद्वारेन रोधने स्थगने भ्रूमध्यमानमेव ततो हेतोर्भ्रूमध्यग्रंथि
विदारणाद्धेतोः परमे विंदुदर्शने अथवा रोधनादिति ल्यब्लोपे पंचमी तेन सर्वद्वाररोधनं कृत्वा भ्रूग्रं।

स्थितिविसर्गणान्तेविश्वकाशः धामान्तःक्षोभसंभूतसूक्ष्माग्नितिलकाकृतिम् विंदुं शिखान्ते हृदये
लयान्ते ध्यायतो लयः धाम्नां लोचनवर्त्तिनेत्तेजसान्तः क्षोभेणान्तेन निष्पीडनादिना संभूतसूक्ष्मा
ग्नितिलकाकृतिम् नयनरश्मिरूपं विंदुं द्वादशान्ते हृदि च ध्यायतो लयोन्ते गलितविकल्पपर्यवसा
नेत्तेजसि लसमावेशः स्यादित्यर्थः यद्वा धाम्नो दीपादितेजसो योन्ते लयस्तेन निर्वाणत्वाभिसमये
क्षोभः प्रज्वलनं ततः संभूतेसूक्ष्माग्नितिलकाकृतिं विंदुं शिखान्ते नादान्ते ध्यायतः अनाहतपात्रकर्णे
भग्नशब्दे सरिद्द्रुते शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति पात्रकर्णौ यस्यास्तस्मिन् नपानेक
र्णौ यत्र तादृशे पात्रत्रपले भ्रूइति केचित् ततमततानादध्वनिः कर्णगोचर एव वक्ष्यत इति साधकाः सरि
द्द्रुते द्रुतवेगवाहिनि यद्वा परिस्रुते इति पाठे परितः समन्तात्स्रवे प्रदेशे सुनिर्गलिते श्रवणगोचरे
सतेत्यर्थः अभग्नशब्दे यदनिशं विच्छेदरहिते शब्दे नश्ञ्नाद्नेनेनकेनचिदाहन्यते स्वरसत एवोत्थि
तेनानाहतभट्टारकात्मनि शब्दब्रह्मणि यो निष्णातः कृतधारणाध्यानसमाधिः स परंब्रह्माप्नोति ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः अविच्छिन्नानाहतध्वनिविषयविमर्शात् गतनमपरमाकाशाविर्भावः प्रणवादिसमुच्चा
रात्प्लुतान्तसमभावनात् शून्यया परया शक्त्या शून्यतामेति भैरवि प्रणवादयः प्रणवप्रकाराः आदि

ने. टि.
टी.
२६
12

प्राहुः प्रकारे यथा वेदप्रणवः ॐकारः शिवप्रणवो हूँकारः मायाप्रणवो ह्रींकार इत्यादि बहवः प्र
कारास्तत्र मुनिदृष्टा नेत्रोऽयमुज्ज्वलश्चान्द्रस्त्वदीर्घप्लुतभेदेनोक्ताः तथा चाथर्वशिखोपनिषत् यावस्मा
न्नेव तत्त्वं अर्धमात्रा सा विद्युद्दीप्ता सर्ववर्णा पुरुषदेवता सेयं घण्टिकाख्येनेत्युक्तत्वादस्य तत्त्वमा
त्रेः स्थूलमेतद्गुणातीतश्चैव तत्त्वमिति ओं ओं ओं इति चिन्त्यमानश्च नादः प्रणवात्मा तत्त्वमयोगेन समस्तमा
मिति मध्यवर्ति ओंमयोऽतिः सर्वत्रावतिष्ठेत गुणत्रयेषु सूक्ष्मपावधनिवहरीयकालमुच्यते यः तत्त्वे
मात्रास्वयं परिमितो वर्णपदविधुतत्वात् तत्त्वविषयानोऽविद्यादि प्रमेयाना तोऽवेदाणसूक्ष्मभावनाक्रमयावेद
सूक्ष्मतामया पराशक्त्यात्मतामिति भेदश्शमपरभैरवतामामोति अर्धमात्रायातत्त्वतोऽद्वारणेनादि
तत्त्वमाधनयोर्विश्वधैवद्वाद्यानिधाना भवति अतएव समुदायशक्त्या स्वेदेवरस्वोधयति तत्त्वे
त्वावरणमिति तत्त्वं कलापि यदेतेषु समस्तारयितमशाक्त्यमूर्धार्थमात्रात्मक मरवेदविन्यायरूपत
दपि समस्तमेतेभवति प्रणवार्थात्मककारोकारमकारात्तस्य परत्वलक्षणोऽयमस्तेननवाचकाः यत
श्चैतार्धमात्रास्वरूपेणात्तेरणा सममस्ते अत्र नतेवक्ति प्रणवः तस्यवाचकः प्रणव इति मायायात् सर्ववि
कारातीतेन तरीययामाख्येदृशैतमात्मकमेकं तत्त्वमर्धमात्रयाविषयः यत्रपतमशीनीयनिष्टविधा।

सूक्ष्मतास्थानमेव परात्परशौ विग्रहज्ञो वितेवत्र समस्तभावनिर्भरात्मकसंवित्स्वपरमेश्वरपरमशोरे
वाकाशेषपदववेनेदं शाशाववनमितिस्यायेन प्रणवादिद्वीजपिंडतदेशागतमेव प्रसूत भुवनेश्वावकना
मितिपर्यालोचिद्वितीयपरमशिववाचकः प्रणवइतिनिर्णयः यत्क्षोमातृष्यस्तेतः त्रयीतिसेह्यमेति
भुवनमध्यात्रीनपिसंस्थानकारायैर्वर्णैस्त्रिभिरोभटयद्वीर्णविकृतिः तुरीयंनेथामध्यनिभिर्वभिहृत्थान
मात्राभिः समस्तव्यस्तेनाशरणादरणामोमितिपरमिति यस्मकस्यापिवर्णास्यस्वैतावत्र्भावेयत् भू
यथासूक्ष्मभूतोसौ सूक्ष्माकारः प्रमाण्भवेत् एवैतनाविमृष्टिचारयिष्यादिरामोस्त्रूमयात्वनुगततयाभाव
येत् सूक्ष्मयतिसाप्यत् प्रमाणेतः सूक्ष्माकारोनिहृन्वेदहादिप्रमातृताभिमानैः तयादिवाधशा
ह्येगुरीर्वेषुक्रमसंस्थिते अतस्मवेनाः प्रमातेपरयोमवप्रभवेत् तेशीराद्दिरवयवोयेषांतानितेस्याद्दी
तितानिवनानिवायानिवादतोयस्थ्याणिताशिततेशीपोरवादिदीतेववीणादीनितेषांयेशब्दास्तकेना
त्मकाः सदाक्रमस्थितस्यादीर्घषुवह्नुलेषुतेषुविषयेयोलमवेनास्तदालेवनविमृहृतिसंतानशुकः ते
तकैकेकाशनयापरमाकाशातत्रभवीत ममतेनवक्रुवविहृलोप्रालंबनान्तराउदय परेष्वामसभावे
षः दीर्घनाभोनेदवनस्तविनिहतः सर्वोस्यालंबणाक्रमाननतर्वविद्वारिप्रमेयानारोहणात्तन्नाम्याराते

वि॰ मे॰
टी॰ २६
13

स्मभावनापुरःसराधकानास्स्मेवार्थमात्राभासोऽहंदर्शायोगस्तेनोतेस्मरणार्थमाह पिंडमंत्रस्य सर्वसमस्था
लवर्णक्रमेणाह अर्धेंदुबिंदुनादांतशून्योच्चारणामवेक्षिव: पिंडमंत्रोदयस्तत्रादिरूपोऽस्य स्थूलोवर्णक्रमा
दकारादस्थूत्तिशाखास्थानतः अस्यानवात्मकस्यापिबिंदुस्तनोर्थवहः अनन्तरेनादः एतस्य स्वकीयचक्राकायाश्च
नभद्दर्शनादि समयोर्बिंदुर्ध्वदहनादानामेतेपर्यवसानेस्थूमस्रूपास्तस्तेनोच्चारणामसमशिवीभावः स्थूलवर्णक्र
मेणोक्तिविशेषणात् तृतीयानेन स्थूलवर्णक्रमेणोपलक्षितस्य पिंडमंत्रस्य समर्थः यद्यपिकारादीनां स्तनोच्चा
रसंभवः तथाप्यवर्णानिष्यन्तस्तनोच्चारसमावाद्गृतस्याकृपसिद्धत्वेच यदाह पाणिनिः ऋकारल्लृसा
दीर्घस्तनइति अयमेनाह: नाभ्यादिहृद्दर्शानेयावस्मएवमात्रासोपूर्तेधोपेदक्रमेनाभावकारेहृद्धेका
रमानन्दीमकारेभ्रूमध्ये बिंदुललाटेईललाटेर्ध्वे निरोधिनी शिरसिनादब्रह्मरंध्रेनादांते शक्तिस्तनव्यापि
पिनीशिखामूलस्थापिशिखायांस्थासमनाशिखांतस्थाउन्मनीमूलोच्चसमरशोनिरंजनेहृदर्शान्तस्थेपरम
शिवेव्योमाकारेस्वमात्मानंभावयेदिति एवंलवणीकलादीनांसमस्तसरसरूपदिणातिपिंडमंत्रस्येति अर्धे
बिंदुर्ध्वंदहनदोनेनिषणीयविदारकेननेहायंयेवह्वोच्चारः पवशरीरेषहृचक्राकारयोरनुरूपोयोमंत्रः प्रा
णाख्यःसोऽहंरूपेवासोऽहमिमंत्रसकारहकारस्रूपदलोलोपेडोमिमवशिष्ठनेयनोयेनाभ्यादिहृदि

शांतेयावत्तिंडे विभक्तः यतः पिंडमध्ये ओंकारः सोहमिमजपागर्भितः हृदयविषये सर्वध्वनति
यङ्कंकं ङ्कें मिमक्तरङ्कुरसनाहृतेगर्भगम्फितसमस्तवोमयम् देश्यनीतिहृदियसरेपरेतनस्व
तरथुपास्महे मत्वा शेत हृत्कंठनाल्वादिक्रमेण साक्षाद्ध मात्राप्रकाशाद्या ऽन्मनेताः स्थानो
नेषु नाम्यादिशुशिखांतानावयिश्चविभक्तस्थितस्मयः स्थूलोवर्णक्रमः उच्चार्यातरपरिपा
टीनाभिहृदानेषु द्विमात्रायमोच्चार्यनास्थूलत्वं विंदुनानोस्थूलवर्णानामुच्चारणकाला
मात्राविंदादिसमनांतानामर्धमात्रानष्टार्धत्वपरमशिवस्थाने तयास्थूलात्वन्तरात्मपदं अपसतिन
स्पपिंडमध्यस्थविंदुर्धचंद्रनादांतनूममायात्रनिरोधिनीनादशक्तिव्यापिनीसमनाउन्मनोद्यापिंद्र
व्याः सूक्ष्मशशाङ्कनऽन्मनस्कैवतेनायमर्थः विंदुर्धचंद्रनिरोधिनीनादनादांतशक्तिव्यापिनीस
मनोन्मनीनाम्नाष्टावाग्न्याद्रशमाराच्चारकालभावनयाशिवपदंभवेत् यद्वाप्रकाशादिसमना
नानेमात्राणां सूक्ष्मोच्चारक्रमनाविमर्शनाडन्मनारूपपरमशिवभावोभवेत् समनांतस्यविश्व
स्यहेयनाडन्मनापरतत्त्वं तत्समावेशरूपादेयः उन्मनादौतालहलणालिश्चारदेयतेच साशक
क्तिः परमात्मात्मा उन्मनाशिवरूपिणी अस्तित्वमात्रमात्मावेत्ताभूताभयनेयेत समनासाविनि

वि॰ भै॰ टी॰ २५

15

हृद्यशक्तिः सर्वाध्ववर्तिनी क्षोभिकेति यावि संसेहृमसूननेतेश्रुनः ॐ कुलाव्योमसदाशक्तिस्त।
नोयाणुपवर्यिते ध्वनिरूपोपरास्फोटस्तत्स्थाशिवविग्रहात् प्रसरत्निवेशेनध्वनिनाप्रत्ययजगत्
मनाद्यैदेवदेवेशप्रोक्तस्त्वंसदाशिवः अत्रनादोनोपनुप्रविष्टः ध्वनिरयंगनोयश्रुविश्रामिमानिरो
धतः निरोधिनोनिविश्यानामसर्वदेवनिरोधिका निरुद्धमसर्वशब्दमोदिमानसर्ववर्तने अस्मैस्त्वोना
स्त्वकोट्यावेसविद्रुश्चस्वरः स्मृतः यावेधनिरोधिकाव्योमाग्रीकलासविद्रुश्चस्वरः स्मृतः यत्र
शिवामृतंसाधेपततिसृष्टिकारणं आप्यायत्वंभवेत्तेनसाधेवेद इतिस्मृतः एषचार्धेन्दुपदाद्
धमोनादन्तोसरावः सर्वभूतानानादयोगोदनोतसृष्टिकारणमेवच मकारोत्यत्रवेदसावणेस
षहुद्गमः यदाप्रियतिलभतेसोऽन्यवसृष्टिकारणम प्रतिशब्दः कारस्तुविसर्गतोतान्व
तस्मो निजदेहेसर्वदिक्कंयुगपद्भावयेद्वियत् निर्विकल्पमनास्तस्यवियत्सर्वंप्रवर्तते एका
ग्रमनाः सर्वासदिक्षुशरीरदिशोवामेपृष्ठनवाक्रमेणाशून्यंभावयेत्ततस्तस्यपरमाकाशाप
भावेशः पृष्ठशून्यंमूलशून्यंयुगपद्भावयेच्चयः शरीरनिरपेक्षिण्याशक्त्याशून्यमनाभवेत् ऊर्ध्व
यः शून्यभावनयानिराश्रयदेहसम्पन्नोशरीरनिरपेक्षिणीयत्नेशक्तेः पृष्ठशून्यंमूलशून्यंहृच्छू।

नेभावयेत्स्थाणुम पुनापन्निर्विकल्पत्वन्निर्विकल्पोदयस्ततः ॥ इत्येतदुर्ध्वं समानत्वं शून्यमनयाभावये
त् मूलमध्याग्रदेशात्मकेषु मेयत्नत्पि शून्यमिति भावयेत् ॥ इत्युक्तं मे हृदये मध्ये पि समानात्मके पु
मतो भावयेत् भावकस्यापि स्तोमध्यावर्तिनः ॥ शून्यताधिकास्थिरमिति क्रियाविशेषणं ॥ निर्विक
ल्पमविज्ञात्मन्नित्यर्थे योभिव्यक्तिः श्रीवामदेवोक्तात् ॥ पृष्ठशून्यमधः शून्यं मध्यशून्यं निरामयम् ।
त्रिशून्ये यो भिजानाति स भवेत्कालवेदनः इति कलेदेहादिशक्तेनेपरमाकाशत्वनिष्पादनेनानन्देम
यं करोतीत्यर्थः ॥ तयोर्देशशून्यमेव तत्तामात्रे विभावयेत् ॥ निर्विकल्पो निर्विकल्पो निर्विकल्पस्वरूप
भाक् ॥ तत्र शून्यत्रयकारणैः स्थितयास्तिसृणां त्वमित्यमरः ॥ तत्र देशपरिमितायाद्दकपदेशूलम्ते
वेनभावनामात्रेतामसत्कालमपि निर्विकल्पो हृदा भावयेत् ॥ किम्वधीयरादिशून्यभावनयेमं
शयः ॥ निर्विकल्प इति निरालम्बनतायतिपद्यानादि तथाम्ः ॥ सर्वदेहगतं द्रव्यं वियद्व्याप्तं मृगेक्ष
णे विभावयेत् ततस्तद्भावना सा स्थिरा भवेत् ॥ श्रोक्तशून्यभावनायास्थानक्रमिति हृदयमध्यास्ते म
देहगतमस्थिमांसादि सर्वं द्रव्यं वियताव्याप्तं विशेषणं भावयेत् ॥ तदनन्तरं तत्समयामिनः साक्षाद्
नोपादेयशून्यत्वामसनादृढभावनात् ॥ देहान्तरत्वप्यभागे भित्तिभूते विचिन्तयेत् ॥ नकेवचिदन्तरेण तथा

वि॰भै॰
टी॰ २५
15

यनयेयं भाग्यभवेत् देहान्ते सर्वसिद्धिदः विशेषेन लक्षलो योगी विशिष्टो वहिः अनुभोगः नेभित्रिश्रुतेः
जडावाह्याभिनिवेशभावयेत् नस्याचानने किंचिद् लीनित्यायन्नध्येयभावत्वान्नसिद्धिपः स्वा
न ध्रुवस्य च कप्रमातृभावो भवेत् इद्याकाशीनिलीनात्मा पद्मसंपुटमध्यगः अनन्यचेताः सु
भगोपरेसौभाग्यमाप्नुयात् इति भवेद्यद्बाह्याशीणावाकाशे आत्मानं पावनात्नवालयदेनिलीनमनसं
नः तद्वाणत्वामेद्रियवक्त्रेयमनाहकद्धिथयगनपद्मसम्पुटमध्यगतो भावनयानुप्रविष्टः कुर्ये
गनेपद्मप्रमाला अथगनेप्रमेय नयामध्ये विन्मात्राप्रप्रमातरि सम्यग्रूपेस्थितः अनन्येचेताम
सिद्धिमात्रातिरिक्तवेनायमनाहशः सम्यक्सौभाग्यविशेषत्वान्नास्वरूपप्रमाने देविकास्ये नस्पद
णीयनोप्राप्तोभव प्रमेयादिरूपसाम्रसांरस्य निमेषोन्मेषात्मकस्य कोवविकाशथमेकनाम प्रम
वृतेन रूपाविन्मकाशता माभिनिवेशमानेविश्चैतदाकर्णितेनविमृश्यप्रपश्यती मध्येः सर्वतः स्वा
शरीरस्य द्वादशान्तो मनोलयात् इढवुद्धिर्दृढीभूतेन तत्त्वलक्ष्यप्रवर्तने सर्वतोरोमरूपान्तरेषा
पिवेन सदेवसमावेशन शरीरे द्वादशान्तो योगिलिन इढ्ढीभूतप्राभेकाशे मनोलयात् दिशानिरूपतो
इढबुद्धेर्योगिनः तत्त्वलक्ष्यप्रवर्तने प्रकाशरूपप्रवर्तते सर्वतोरोमरूपान्तरेषापिवेनसदेवसमावे।

णेन शरीरे द्वादशान्ते योगिन्निमग्नहृत्पद्मीभूते प्राप्ते कामगे मनो लयाद्धि प्रशान्तिरेवोद्दण्डहृदयो योगिनः
तत्र लक्षे परतत्त्वप्रकाशस्वरूपे प्रवेशे प्रस्मरति । यथा तत्रायत्नत्वद्वादशान्ते मनः क्षिपेत् प्रतिक्षणाद्वी
णाहृन्मेवैलक्षणे हि नेभवेत् । यथा तद्विनिमग्नमेवादिने नयेनेतनसंविन्मयप्रकारेण यत्र तत्र स्थितिः सर्वी
के शुभ ध्यानं । यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे द्वादशान्तेऽपि तत्क्षणमुत्क्षेपृहः मनः क्षिपेदेकाग्र्यध्यानं । शत्रेक्षिण
हृत्तेः प्रशान्तचोदवलक्षामस्तिहि नेहि मत्स्येनेव कालेन नवेलक्षणमसामान्यपरभैरवस्वरूपता भवति यथा
तथाय यत्र तत्रैव निपातेन येन येन प्रकारेण यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् विषये मनो निलीयते तत्र तत्र स्थितिः
यत्र मेवैलक्षणे भैवरहि मन्त्रयः । कालाग्निना कालपदादुत्थितेन सकलं पुरम् । स्मृत्वा विचिन्तयेद्दन्ते
शान्ताभासस्तदा भवेत् । एतच्चेतदुद्वादशान्तं मन्त्र इति दलितपादाङ्गुष्ठाकालाग्निरुद्रमुत्थि
तेध्यानान्तज्वालया शरीरमशेषं भस्मीभूतं भावयेदिति भन्दात् । कालाग्निनेति कालपदाद्धक्षे गुष्ठा
त्मके शुभे मान्मीये देहमेव शुग्गले शरीरे द्वादशान्ते हि विनन्नशुक्लाभावनाध्यानेपक्षोण्णवोपायः
एवमेव जगत्सर्वं दग्ध्वा ध्यानाविकल्पतः । अनन्यचेतसः पुंसः पुंभावः परमो भवेत् । कालाग्निना
शुत्थितेन सर्वमिति देहमथवा तत्स्थं चपरमः पुंभावः अपीतिमितप्रमात्मभैरवताशनि सर्वाक्षथावण

वि·भै·
टी·
२९

ध्येयपवदङ्गीकृतः परं तत्सर्वं स्वशरदारविचिन्तनयुक्तमिह सर्वं जगदाह्लादभावेनेति विशेषः ॥ स्वदेहज
गतो वा चित्तत्त्वमस्तत्त्वमनुगतानि च नवानि यानि निलयं ध्यानान्नेव जन्तेषया ॥ निजदेहविषयश्रेष्ठ
वा सर्वस्य जगतः संबंधीनि यानि तत्त्वानि तत्त्वमनुगतानि च तत्त्वानि प्रकृते महदहंकारादीनि तथा
वटस्थिमादीनि तद्विकाराश्च तानि मायादीनि च यानि सन्ति तानि लयं स्वस्वकारणेऽनुसन्तिष्ठ दशा
यां लयं ध्यानात् पर्यन्ते परादेवी प्रकटे भवेत् ॥ तत्त्वानि यानि तानि लयं मितिपादेन सर्वेन तानि लया
यातानि पूष्ठ प्रायाणि वेति ध्यानात् परमभट्टारिकाविर्भावः ॥ पीनां च स्थूलशक्तिं ध्यानान्नाद्वादश
गोचरे प्रविश्य हृदये ध्यायन् मुक्तः स्वातन्त्र्यमाप्नुयात् ॥ प्राणशक्तिमादौ पीनां पीवरां स्थूलां ततः
क्रमेण कृशां सूक्ष्मां भवेत् प्राणायामविधिना द्वादशान्ते ध्यानात् हृदये वेद्या ध्यायन् मुक्तः ततः स्व
रसे स्वरूपः स्यात् ॥ भुवनाध्वादिरूपेण चिन्तयेत् क्रमशोऽखिलं ॥ स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते
ते मनोलयः ॥ स्थूलसूक्ष्मपरात्मक भुवनाध्वादि षोडशस्वभावं जगद्ध्यायेदिमाद भुवनाध्वेति अ
यमत्रार्थः ॥ वर्णमन्त्रपदकलातत्त्वभुवनाख्ये समषड्ध्वनोऽपि परसूक्ष्मस्थूलतावाचकता द्वाभ्यामा
सद्रूपक्रियाशक्तिस्फारेण स्वरूपेण तन्त्राख्यभेदेन पदानि सर्वैः सर्वेषामाध्वारेव व्यापकत्वया स्थितः

16

ऽन्तरऽन्तरः सर्वं त्र व्याप्य तयो न भूत इति सर्वं सर्वत्र व्याप्तिर्यत एवं गर्भीकृतेन तत्त्वाध्वपंचकेकाध्वश्च हि स्व
त्र्यन्त्र्यशास्त्रेबोदितानन्दकंक्रैश्रीस्वकेदेभुवनव्याप्यतानेतेषु नेनादिशिवान्तकेव्यापकानि नवषट्त्रिंशात्म
त्र्यवर्णपदात्मकाः ततो नभोविनः वाच्यवाचकयोगतः कालान्तभोविनत्वेव निहत्वाद्याश्चतास्त्व
नाइति अनेनादिशिवान्तेयानि भुवनानि तद्व्यापकेनतेषु तानि तत्त्वानि व्यापकानि षट्त्रिंशत्तत्त्वे
वमेवं ये याश्चानेमेत्रवर्णपदात्मकाः पंचशान्तदानि नवामसवर्थीसेकाशीतिः तेच सर्वे तत्त्वान्तभावि
नस्तत्त्वान्तेनभावयंनीति कनाकथंवाच्यवाचकयोगतः ततादीनि वाच्यानि मन्त्रादयो वाचकाः
कलाशोध्यनदीत्वायामतत्त्वनतान्तदेनभोवितावतवाधनामाद्कलान्तभोविन इति अत्रसर्वाध्व
थमाद्यपिंडार्थः परमेश्वरश्चिदानेद्घनः स्वतंत्रभट्टारकः इच्छनाख्ययास्वशान्तेच्यशक्त्यास्त्रमा
दितिमेतमनेनेवाच्यवाचकद्वयेनभिन्नास्त्रानोयकमप्यधिकमिवशुगपदेवभासयति तत्र वाचके
शब्दकभागावस्थितेपरत्वम्मस्थलभेदेनवर्णमंत्रपदात्मकेत्रियावाच्यमीपग्राह्यभागाभिनिवि
ष्टकलानतत्त्वभुवनात्मकेतथैववर्णाद्यभेदविमर्शस्वभावाः किंचित्स्थौल्येनभेदाभेदविमर्शात्मका
पदरूपतयाभातिपदेवाच्यरूपापारमेश्वरीकलाख्याशक्तिस्तत्त्वरूपैशिष्टनत्त्वभुवनात्मताद

वि॰ भै॰ टी॰ १२

17

ह्लादिवत्तत्रैव परमेश्वरे मन्त्रेषु परमीश्वरेशशक्तिः स्फुरति तत्राणि वल्लतां त्र्या स्पर्शनतमयरवत्कमम
पादशेयतित्रिकमोपिवस्वेत्सुवस्तुनरेश्वव्यापकतनयास्थितेत्स्वदिवद्वतादोऽम रश्मुमंतत्सर्वत्रशक्ता
त्मनास्थितेहत्तरवमवीजइतिसर्वेसर्वात्मकमेव स्पनपववपवतनवेदोतायामनाश्रितनत्वपथ्यंता
भूतनयाभिभिर्विष्ठाति एवं चैकैक एव प्रमातृताभावे वा वस्तुतः स्वरूपस्फारे स्वप्रकाशेम शशशक्तिमयादि।
हेतनपरामर्शमाराद्देनाविश्रान्तितनः प्रमेयवत्स्वरूपवपवेभुवनाद्यादि द्वंद्वात्मकं सर्वं जगद्विमृ।
श्यते तत्र स्थूलतया किंचित्स्थूले विगलिते तत्स्वस्मि विलीने किंचनातेवचविकल्पमात्रे वा तत्र स्थितस्य प्रक्रि
यया शैवतत्त्वविमर्शात्मिकया महोदयस्तथा तन्तत्रलयक्रमेणापि स्वस्वतत्त्वभावनया शुद्धाध्व
नादित्रयं वाच्यपदादिवर्गत्रयं शक्तिरेव स्यात् शाक्तं शक्तिमात्रमहेश्वर इति महोदयः अत्र सर्वेषा
विश्वप्रपञ्चेन तु समर्तनः अयं प्रक्रियया तत्र शैवध्यानाम महोदयः शिवः प्रकाशविमर्शात्माप
रमेश्वरः तस्मिन्देशे चैतन्ये स्वरूपध्यानाम महोदयप्रकाशाभिधा शक्तिः तेन भुवनतत्त्वकलात्मको वा
च्यवर्गः प्रकाशपरमार्थो वर्णमन्त्रपदस्वरूपो वाचकरूपो विमर्शवर्गस्तिसृभयसृष्टिसर्गादिनिभाव
उन्मेषनिमेषशक्तिद्वययोगपद्यानुभवमनकारं ध्यायत भुवनादिप्रपञ्चेन शुद्धिर्जगतः शिवा।

ह्निनानकिंचिदितिजगद्रूपंमत्वाशिवमेवध्यायतोमहोदयःस्यात् ॥ अथचक्रमेकोडक्रमावलो
त्र्यसमभवनञ्चेगमनमयेत्रितयवर्त्मनिस्थितोयःशक्तिमद्भिःसज्जयत्तस्मृतेसवशति ॥ अथसंत्रोपाध्या
योपदिष्टोर्थःअथमममन्त्रमरेकोन्मेषल्लक्षणाश्रयीद्रुमस्वरूपानन्दघ्नानंदेशनोन्मिषस्वरूपसमकेव
लारःसेथात्वर्णोपगमनस्वार्थविसर्जनीयलक्षणानमयेतन्मस्वरूपेषडेशकलानप्रकृषमभावे
त्रितयवर्त्मनिवर्णमेवरूपस्वरूपाधस्येयतावकरूपेअभेदभेदाभेदभेदाअथखनेयोमन्त्रजयुःकालदे
हापद्दारीवोधान्मापरमेश्वरःशक्तिमद्भिःकलाख्ययासशम्यानमभुवनरूपेनागदहणामामि
लितःएतेनकलानवभुवनलक्षणस्याध्वशकमपरमन्तस्मस्यलरूपेतज्ञेयवाचमस्वावकानुभू
तेवनरूपश्रोनिर्देशाभावात्रितयवर्त्मनीमक्रशेषपूर्वोक्रमेवमलम् ॥ इदानींवाह्यसमनालम्बनक्रा
मणादिशति ॥ विश्वमेतन्महादेविशून्यभूतंविचिंतयेत् ॥ तत्रैवचमनोलीनंततस्तल्लयभाजनं
जगत्क्रमभूतेसमानातिशून्यतामापन्नवलयस्तन्मयीभावः एतादिभाजनेदृष्टिभिर्मोक्तासर्वविनि
तिपेत् ॥ ततल्लयेनतत्क्षणाद्भातानलयात्तन्मयोभवेत् ॥ अतःसर्वस्थितेवस्तुनिपाध्यानिमकादृष्टिंविपेत्
तत्रैवलयाद्धिश्रोतेपरब्रह्मसमाविष्टोभवेत् ॥ हष्टिवेयभावनमाह ॥ निर्वृक्षगिरिभित्यादिदेशेदृष्टिं

वि॰ज्ञा॰
भै॰टी॰
१८
५८

विनिक्षिपेत् विलीने मानसे भावे वृत्तिक्षीणः प्रजायते निर्वृक्षादिदेशः शून्यादिकस्तत्र दृष्टिं नि
क्षेपान्मानसे भावे विनष्टरूपे आलम्बनाभावाद्विलीने गलिते सति योगी वृत्तिक्षीणः क्षीणस
मस्तवृत्तिर्महाप्रकाशरूपो भवति निरालम्बभावनमाह उभयोर्भावयोर्ज्ञाने ध्यात्वा मध्यं समा
श्रयेत् युगपच्च द्वयं त्यक्त्वा मध्ये तेन प्रकाशते भावद्वयस्याप्रतीतिकाले मध्यसततरालं तद्वा।
द्वयावच्छेदहेतुं स्फुटं ज्ञानोपलभ्य सम्यग्गोकारेणाश्रयेत् ननु एवं तन्नन्दावद्द्वयं युगपत्त्यक्त्वा
नालोचनेन परिहृत्य योगिनस्तत्र मध्ये तेनैव परं यामृज्यते ध्येयकारभावनमाह भावे त्यक्ते नि
रुद्धा चिन्नैव भावान्तरं व्रजेत् तदा तन्मध्यभावेन विकसत्यतिभावना भावे एकस्मिन् त्यक्ते नि
रुद्धा सती क्षणमात्रमप्येव स्थूलरूपे स्थितभावनातिविकसति निर्मलेऽत्र हि तेन स्वरूपे भावया
दार्थे चित्ते च पुनर्भेदाकारे ध्येयवस्तुनि विचित्ते चेतना निरुद्धाभासपारावे निर्वृतरारुद्धा स्था
पिता सती भावान्तरमन्यपदार्थं देहदेहघटादिकं नैव व्रजेत् सङ्कुचितेति तिरोहितमनाः हि तस्मिन्ति
वेदभाष्यकाराः सक्रमिति छेदसः प्रयोगः भावे त्यक्ते इति पाठे तेन प्रकारेण प्रमेयविषये त्यक्ते सति पू
र्वोक्त एवार्थः एवं सालम्बनध्यानयोगोऽपि ध्यानात् ध्याने परित्यज्याक्रमाद्विधेयकगोचरम् निवान

दीपवच्छिखेने समाधिरभिधीयते इति योगशास्त्रे हीनी साध्यानं ध्याने विहाय ध्येय निरालंबनं स्वम मध्य
यामविश्रांते हृदये तलान्नयोः क्राद्यस्य योभावयो मध्यभावेन न किंचिद्रूपमध्ययामविश्रामा भावना
मध्यदशा विश्रांतिस्फुरातिशयेन विकसति उद्ध्येयमायातितेन श्रीकाद्यक्रभावइत्यादि मध्या
नदशाव्यापकत्वं दृश्यैकानुसंधानं विन्मात्ररूपमध्यविश्रांतिर्भवेदित्यर्थः पुनः शांकी भूमिकामाह
सर्वं देहं चिन्मयं हि जगद्वा परिभावयेत् युगपन्निर्विकल्पेन मनसा परमोदयः आपादांकशांते स
र्वं देहं चिन्मयं परमशिवैकरूपं युगपदक्रमेण जगद्वा सर्वं निर्विकल्पेन मनसा स्फुरच्छिवस्वसंस्कार
व्याप्त्या परितोन्तर्बहिश्च भावयेत् प्रकाशमानेन हृदयस्थप्रकाशाद्बहिःस्थावेश्मानतानुपपत्तेरिति समा
यात्मकाशः प्रकाशते इति भावयेत् वायुद्वयस्य संघट्टादन्तर्वा बहिरन्ततः योगी समत्वविज्ञानस
मुद्गमनभाजनम् अन्तर्हृदये बहिर्द्वादशान्ते अन्ततः प्रवेशनिर्गमनयोः पर्यवसाने प्राणापानसंघ
ट्टमनुलक्ष्य विनमेदे निर्गमप्रवेशाविनाकृते शून्यकलां ध्यानासमस्थित्युदयेत् सर्वं जगत्स्वदेहं वा
स्वानन्दभरितं स्मरेत् युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत् स्वानन्दभरितेस्मिन् विषयास्वादे स्वामृते
न स्वानन्देन भरितं स्वानन्दभरितं स्वकीयचिदानन्दस्फुरितं सर्वं चिन्तयेत् इतोमदः प्रतिमिदस्पाप्तो

वि॰ भै॰ टी॰ २५

49

ऽनिरुध्याने हालीमस्पर्शमादाय हालीमेवावशिष्यते इति वाजसनेयब्राह्मणश्रुतेः इत्थं ध्यानविद
स्तत्त्वस्य जगतो विभासनामर्थं हे हि विस्मये हि पूर्वस्याः प्रकाशमायामायाद्विशेषः कुहनेन प्रयोगेन।
सद्य एव मृगेक्षणे समुदेति महानन्दो येन तत्त्वं प्रकाशते सद्य एव विस्मयजनकोऽद्भुतमायाप्रयोगः
कुहनप्रयोगः ऐन्द्रजालिकरचितमायायोगोद्भाननतोऽस्थितं तद्विशेषः कुहकप्रसक्तनादितस्य स्वात्मविहल्या
स्तोगङ्केढनलतस्य योजनायाममद्भुतत्वजनककुहनप्रयोगदर्शनेन योगिनो निर्विकल्पावस्थानन्दता
मेव भवेदित्यर्थः अधुना प्राणापानगतिविवेके विधियोगाभ्यासकाले पिपीलमानैरावाभिः स्वयमे
वयत्नाद्भवेत्तदुपदेशमाह सर्वस्रोतोनिबन्धेन प्राणशक्त्योर्ध्वया शनैः पिपीलस्पर्शवेलायां प्रथ
ते परमं सुखं श्रोत्रचक्षुर्नासामुखादीनां स्रोतसां निरोधेन यथा राड्डादशान्ते यावदूर्ध्वं क्रमेणैव द्वा
दशान्ताद्द्वादशान्ते आत्मविषयात्र भवसमये पिपीलस्पर्शवेलायां पिपीलकायाः इव प्राने
त्वरतः प्राणस्पर्शः स्पर्शो जन्मायुदिप्रकाशान्तल्लकमादि स्थानस्पर्शस्तद्वेलायां योगिनो दिपरी
तेतेऽप्रमतः स्थानाद्दूर्ध्वायायामाद् स्थाने प्राप्त इति अत्रेयं योगशास्त्रप्रक्रिया श्रीभगवता पतञ्जलि
नानिरूपितानावापराभवन्त्यत्र समाहितदेशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति प्राणायामप्रयोः

प्राणापानयोर्मंदयोर्या गतिः श्वसनप्रयत्नमंतरेण स्वाभाविकप्रवहंतस्यां क्रमेणाधुनापञ्चश्वसनप्रयत्नवि-
च्छेदेन तस्याविच्छेदो निरोधः प्राणायामः तस्मिन् श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायामस्त्रि-
विधः बाह्यगतिनिरोधरूपनाद्बाह्यवृत्तिः रेचकः अंतर्गतिनिरोधरूपनादांतरवृत्तिः पूरकः कें-
भिन्नबाह्यशक्त्वेनैव रेचकपूरकशान्तेन पूरको व्यापारः युगपदुभयगतिनिरोधः स्तम्भवृत्तिः कुं-
भकः तत्र कुंभके द्वयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदा-
पूरणप्रयत्नो यविधारणेनापि रेचनप्रयत्नो यविधारणेन किं तु यथा तप्तेउप ‥ निहितं जलं पाषा-
णस्थेतः संकोचमापद्यते एवमप्ययं मारुतो वहनशीलो विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शा-
रीरे पवमानः स्तम्भितोवतिष्ठते न तु पूरयति यन पूरकः न तु रेचयति रेचकः इति त्रिविधोयं प्राणाया-
मो देशेन कालेन संख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति यथा घनीभूत स्थूलपिंडः प्रसार्यमा-
णो विरलतया दीर्घसूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो ल-
घुतया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथा हि हृदयान्निर्गमनासाग्रस्थ द्वादशाङ्गुलपर्यंते देशे श्वासः समा-
प्यते ततएव पवनपरावृत्त्य हृदयपर्यंतं प्रविशेतो स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिः अभ्यासेन तत्क्रमेणा

नाभेरधस्तान्निर्गच्छति नासौ नत्वनविंशतित्र्यंगुलपर्यंते वा देशे समाप्तेन एव वा
प्रवेशोपि नाभावेनवगंतव्यः तत्र वासे देशव्याप्तिर्निर्दिष्टे द्वादशीकादिहृत्पद्मस्थूलक्रियया तु मेन व्याप्ते
र्यदेशपरीत्तानत्वात्तिमिमां क्रियां वक्ति मत्स्यकालस्यैवनत्यौभागः द्वादशान्तेयामिप यत्नावयवारणीया
स्वजानुमंडलेपाणिनात्रिः परामृश्य कोटिकावल्किमः कालोमात्रानाभिर्षत्रिंशन्मात्राभिः प्रथम
उद्घातो मंदः सएव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यः सएवत्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूलात्प्रेरित
स्य वायोः शिरस्याभिघातस्याभिहननं ध्वानः शब्दः तस्य कालपरिच्छेदस्य परीक्षावशाज्ज
पाहत्रिभेदेन वा श्वासः उत्पातनयावायद्यपि क्रमके देशव्याप्तिर्नाववापतेन तथापि कालमेव व्याप्तिर
वगम्यते एवमस्य सत्त्वेयुक्तमसदृशप्रात्तोदिवसप्रतमासायक्रमेणादेशकालप्रचयव्याप्तितथादीर्घः प्र
दैर्घ्यमभ्यासाद्विगमनीयतयावसहत्वः प्राणस्य सूक्ष्मीभवने मनःप्रशांतिःप्रयोजने मनः शांतिप्रा
णशांतिः प्राणशांत्या विकल्पदलयः इति कष्टयोगमार्गेण निर्विकल्पदशाप्राप्तिः प्रयोजनमितिलेतः
हेतत्क्रमे शिथिलस्पर्शवेलायो देशकालादिपरीत्तयापयानेसावाप्तिरित्यर्थः मध्यविकासकाः
णशक्तिसंकोचशक्तिविकासोपायमाद वन्हेर्विषस्यमध्येतु चित्तं सुखमयं क्षिपेत् केवलंवायुपू

ऽंवा स्मरानंदेन युज्यते ॥ अत्र प्रवेशक्रमेण मेकोवभृन्निर्विद्धिः नाम सुषुम्णोर्ध्वस्पंदनक्रमो निमिषन्नध्व
प्राणशक्त्या सुषुम्णास्पंदनक्रमामासादितोर्ध्वकुंडलिनीपदे तद्विश्रांतिरूपसेकोवस्थाने विषस्थाने प्रसरयुक्तं
विकासपदं प्रथः कुंडलिनीपदं वक्रगुह्यायाधारस्थाप्राणशक्तिं प्रगालीकृत्य प्रसरद्रूपो विकासः
तन्मूलकंदस्थतन्मध्यभूमिस्पर्शावेशः अनयोर्वह्निविषयोर्मध्ये मध्यनाड्यो हृदि ग्रंथिस्थितायामा
नंदमये मनः भावनयाक्षिपेत्साविनयेत् ॥ वायुनिर्गमप्रवेशधारणाविहाय मध्यभूमेतदुन्मेषमठारके
तन्निर्गमप्रवेशाकारेणतद्ध्येकानुसंधयात्मके उद्धारणायानंदमयचित्तक्षिपेत् केवलमाराह्य
वेवाह्यविषयसेवेयद्धिते वायुक्षोभमध्यनाडीस्थिता क्रमोच्चारानत्यूककलात्मकः प्राणशा
क्तिमहिरेव ततः स्मरानंदमयो भवेत् ॥ स्मरानंदेन कामानंदेन युज्यते सर्वविषयविसारकारणा
त्कामानंदस्यांतरेण्यः एवं ॥ यद्वा वह्निमेढ्रहृद्येनाभ्यंगुलानां चतुष्टयेशनितीमपवना
धारः षोडशापवनाधारमध्ये राजितः विषनामापवनाधारोमेढ्मध्येज्ञेयमस्वमयविज्ञनितेषणा
श्रुतमतप्रकारैवभावनाकर्मेत्यतिद्धियोगिसंप्रदायः ततः कामानंदावासिषोडशाधाराक्त्रकला
त्मायेकस्थिताः मेढ्मध्यः कुलेज्ञेयोमध्येनविषसंज्ञितः ॥ मूलेनशाक्तः कथितो विंदुनादप्रवर्ते

श्र. टी.
२१
21

कः अग्निसंज्ञस्तनन्त्वोर्ध्वं मेगलानां वक्ष्ये नाम्न्ययः पवनाधारो नाभावेव वक्षाभियस्मादिश्ये
स्थानध्यानप्रयत्नाद्वीक्षुः शक्तिसंगमसंक्षुब्धशक्त्यावेशावसानिकम् यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्सु
खं स्वाक्यमुच्यते न तु स्त्रीजीयते लिंगागमभगानापि तेनसः आनन्दोच्छलिता शक्तिः सृजत्यात्मानं
मात्मना स्त्रुक्षोभात्र्ये विश्वशः स्त्रीसंगानन्दादिविश्लानन्दं शक्तिसमावेशानन्दयत्सुखं शक्तिसंगमः स्त्रीसं
गमेन संक्षुब्धः संघट्टः शक्त्यावेशआनन्दः शक्तिसमावेशः पः नद्वसानं कृतमायोति के ब्रह्मतत्त्वस्या
सुखं परब्रह्मानन्दः एवं विधं यद्दृष्ट्वा त्वरात्तानन्द्यप्रयद्वत्तत्त्वस्य सुखमन्त स्त्रीअरूपादिहेतपर्यालोच
नेनात्मनात्रेनिष्ठं तत्सुखं स्वाक्यं त्सुखमेव स्वाद्यामिमर्थः स्वार्थेयुगपद्यानन्दैवृष्ट्यपि त्रैलोक्यादि
वत् आत्मनएव संवेद्यतोनामतः आयातेभावयेत् स्त्रीसंगमाभिव्यक्तिकारणमेवयतः सुकपा
वसआनन्दः तत्तत्रस्त्रीसंगेनयआनन्दोऽनुभूयते तामेव हिध्यानानन्दमयोभवेदितिभावः उक्तं
वजाक्षयाः सपरिक्षिप्तगोनवा संवेदनानन्तरम् निदर्शनेऽस्फतिः आह स्वर्वेलममतेवृद्धिमिति विश्व
स्फुरणशक्तिसंगमसंक्षुब्धायाविक्रं कित्तस्याय आवेश इति केचित् लेहनामन्थनाकोटैः।
स्त्रीसुखस्यभरात्स्मृतेः शक्त्यभावेपिदेवेशि भवेदानन्दसंप्लवः लेहनेवक्रासवास्वादनपौरे

वनमिति यावत् मेथुनेषु यानां नारीविलोडनमालिंगनं वा आक्रोटः पुनः पुनर्मर्द्दनेन खेदनादि वा
शाक्तभावः स्फटस्यादीनां कारणानां अभावः शाक्तभावेषीत्यनेन सकीयपवस्यानंदः तत्से सुखे
भावेनायानः नष्टनृत्तनष्ठीकारणमिति स्वेनेवान्मानन्दानंदः मध्ये ध्यायेदिमर्थः लेहनाद्यैः स्त्रीसु
खेष्वस्मरणमप्रादानंदश्च इति भवान्मायेमाणोहिमर्थः तत्स्पर्शे देवेच मथमा कत्रिम परा शक्तिः
नालिकामनिविवितः उन्मुखमेशाक्तस्पर्शे भावेपितं दत्तहेति शाक्तस्पर्शात्मक वीर्य्यदोषकारी
भवतीमाभिनवश्चमपादाः आनंदेमदतिमामे हृष्टेवा वाधवेविसानु आनंदसुहृतेथ्याना स्तलच
त्तन्मना भवेत् स्फटस्यादिशक्तभावे मतिमदानंदमासिमिमर्थः हारिद्याद्युपट्ठनस्पकस्यावि
दनेन निष्कंटककोशस्मोश्ममेदाननलस्मिन्यामेसनीमर्थः चिरकालेषुवा सादागानं दृष्टेवाथवेद
भ्रमिद्वासेसाम्यासेसमानंदसुहृतेथ्यायेद हनमात्रमेवगदीलान ध्यानोनमेनस्कलेनानंदपवविश्रांतः
स्यादिमर्थः जगिपानकृतोल्लाससस्मानंदविज्ञृंभनात् भावयेदरितावस्थामदानंदलतोभवेत् इ
दतिशयनिर्व्वर्मकयत्किंचिन्मात्रमद्यादिभवतात् जगथः पिपासातिशयनिक्षीयकशीतलजलपो
मधुरत्तोगदेवोसादनपानतामाभ्यमति ग्रासप्रतिसिक्कमति विज्ञहीति शिङ्घिस्तु त्रिमासादेतकार्थेत्रय

वि॰ मे॰
टी॰
२२
22

हेनाभ्यां कृतो य उल्लासः स्मरानंदः करचरणादीनां संगानां स्पर्शनादि विमर्शमेनोक्षेपोनन सुल्ला
सः सर्वांगस्पर्शलक्षणगर्भनाडीषु शुक्लतायामभावेलिङ्गाक्रान्तालक्षणो रसः भोजनाद्यभावेपि
नाडीनां तृप्तताजायते तत्र वेत्रसोत्पत्ननं नतानन्दनेन रसानंदो हि विमर्शोसेचनेन स तृप्यावानन्द श
तिवार सौवे रसः रसे स्वायत्तज्ञानेनैवा भवतीति निष्कृतः न स्पर्शविजृम्भनान्तर्वेगात्र विषयविकासमना
देवो सदेह स्पर्शानंददशाभावयतो मदानंदावाप्ति मिति निरर्थः येन रसनीयवीरद्रव्यपानाद् देशवशा
णादिनानेदविकासाद्विनावस्थामभिदयति तन्मात्रमादृविथायि भावकवलनेन सानेहृदशाव
मर्शने विषयस्य सहृदयावप्रमाणामन्तपवहृद्धाः नाहरशायांतनविना किमस्तीति यदिश्व
न तत्रापि नेषामेव हिनवितनमेव नर्दिनेतियन्ताः सर्वे सहजाः सर्वेन सम्यकार्यामदावाप्तितात
निर्विकित्सनमस्मेत् न निर्वेदयथवेदत्तवीरद्रव्यपराननिग्रुके गीतादि विषयास्वादासमनसो
त्थिकतान्मनः योगिनस्तन्मयनेनमनो हृढे स्तदात्मता गीतं गायनमर्धमव्यायो ग्रामत्रयस्य
सप्तहसामाखारणे हालकुपाटकनिर्वर्तितेन शब्द निमितियावत् आदिशब्देन स्पर्शरूपरसादिग्रह
णोनेनशब्दादि विषयाणां यदास्वादनं श्रवणेन्द्रियसुस्यागीतशब्दग्रहणेन सम्यक्करणपवमतिस

दत्तरूपवत्दर्शनच समकारः तथामधुरादिरसवर्जनात्स्वादः तस्माद्देहेन्द्रियैः सममनुपसंहृत्य भवगामेसो
त्थितेनपवकमात्रद्रूपस्यात्मायुमस्यायोगेनस्वमसमनोगूढदेहेन्द्रियैस्मधवेन शाक्तस्पर्शावेशः तेनदेहेन्द्रियेना
नदात्मतापत्रस्तस्मयुनापन्निः एकाविशामवीपूः यत्रयत्रमनोत्सृष्टिमेन तत्रैवयथारयेत् नत्रत
त्रपरानेदस्वरूपेसमवंगेते मनस्त्वशिशितिमतमः प्रमेदोननमनःक्षोभोवत्समाप्तः यस्मिन्यस्मि
न्वस्तुनिमनोदृष्टीकामिनीवदनकमलादो मनःसंगते तत्रैवयथारयेत्स्थिरकृत्यात्मनः तत्रमनो
नियमनमकृत्वानानाविधविकल्पक्षोभैः स्वात्मानंयोगारूढदशायाश्चयःपातयेत् मनसोधार
णमपीरथ्येकामादिक्षोभप्रशमथायवितिविनीमेहृदयकायमदिरविद्यानेदात्मकः शिवायमस्मि
मसवेभगितिनिपश्याशक्तिनपुनः केवलकामपरीतेनयाकरवेचतत्त्ववपरपविमर्दनेपशलकोम
लेकृतलकर्षणाललनाविरचितचतुःकृणानवाह्येनतसीत्कृतिबोधनमविततसभाजनमानन
स्तवितनवेणगृहणावशीकृतनयश्याहीवानवरतनथेवालनसदर्शनग्रहणोदेवेणाकरनवतेखेन
रदनाहतिनिर्मितमेवकपालदेहदोर्भुवनशक्तिमेषणागृहधाघायदृष्टपुलकविघटनशपामारकाथभवा
मग्रहणीलनमेवाधनदीपितमनमथवृद्धिःठकितमजननेतेजनयशिदेवणासंयत्नरनेः स्थिवे

वि॰ भै॰
टी॰
२२
23

नपर्यन्तलोभविधानेनात्मानं गर्भे पातयेत् यद्दृक्कामसैवार्थकामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यगोचरेषु
हिंनिस्तामितोक्तेनेति कामादिलोभस्वात्मानि मग्नामेयेकाग्रोऽति श्रवलामतिविधायतन्नबे सामाम
स्पंदनात्मके यमनवमहृह मवृशिष्यते इति भावः तत्र इहमनस्त्वमूहिति निमनोनियुक्तो दिति चमहं जय
यथा तत्तत्र भवजगाहुरुवामृदेवववनमायानापने: यथा त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः का
मः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः
श्रेयस्ततो याति परां गतिमिति तथा यदा लोभः प्रलीयते तत्तदा साम्यं परमपदमिति संदोपदेशानथ
कुंवापनेस्वरूपाणि प्रायेदृष्टापिमवशं कान्तस्मारेणाहतन्वामक्रोभवेत् नतपविधः मुमुक्षुभिप्रायेणा
यमर्थो निर्वाहितः मुक्तानां नेवविधलोभकल्लोलोदयदशानेवभाविनीतत्त्वोसमाधिशोकपरिपाक
नत्वनिमग्नसमाधिसाक्षात्कारः समाधिशोकमेघ आख्यायामः सममग्नेति समाधिसाक्षात्कारद्रूपः
समाधिस्वयाख्यायोपिष्ठितेपनदभिप्रायेणाग्रेवक्ष्यति यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरेऽपि वा तत्र त
त्र शिवावस्था व्यापकत्वात्क्व यास्यति तथा च लिंगाकृत्य याभेतसर्वे शिवमये यतः इति देहोपि विस्मृते
यस्य विदितिमग्रश्रद्धभावनात्मदात्मनोविकल्पसंभोगासंगोनवेचते इत्युक्त्वा हेहाभिमानयवभोगास

किञ्चनकोशुक्रस्यान्तरव्यापाद्योगाविषयाख्यविवेकश्चकदाचिन्नसाधिष्ठानकर्मशेषवशाज्ज्ञानपि मे
भवेत्स्वकदाचिक्कमेव जगति तन्त्र सर्वत्र गायकमिति न कश्चिद्दोषः ॥ अनागतायां निद्रायां शान्तेष्वाशुगोचरे
मावस्थामनुसाराम्यापरादेवीप्रकाशते अनागतायां निद्रायां विलहेन मत्कादने वासेपविषयपवकोवि
नष्टदर्शनीयावस्थानिरावरणान्तःस्थितिसामनुसागम्याद्भस्मविदध्येवसीकार्यात तथा सतिमेवपरादेवी
तेनभातीमेघापिशोभवीभूः तथा च वासिष्ठे दर्शने निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भावः उपजायते तं भावं भाव
यन्साक्षात्स्वयानन्दमश्नुते इति वाक्यहर्षादितत्त्वकौतिनाकाशलवनामालवीथ्यानभूमिमादृ तेज
साहृदयेद्योपदेशाकाशश्यावलीकृतेदृष्टिर्भवेधानेयेव स्वात्मरूपप्रकाशते दिवसे तु धीयः स्यवाह
महाप्रकाशो हिनानपप्रकाशेन कर्तृभूतनामोविदुर्ज्योत्स्नयाश्यावलीवदृमेदलोनन्तरूपाहचसहाका
शेनथागृदेकदेशस्यदीपमंडलान्तर्वर्तिव्यापकेकोष्ठाकाशतज्ज्वालाप्रकाशेनविवेहदृष्टिवहानिनि
मेघदृष्टिर्वेधनसन्तन्तस्ययमात्मात्मरूपसमरूपसर्वभुवनजानेविहृताकारेज्ञानदृष्टापश्यतितथासा
दृभगवाम्मतिजलिः भुवनज्ञानेसूर्येसंयमात सर्वैर्नाडीचक्रज्ञानेमितितेजश्चकृत्तिनाकेवलतिं
प्रेलाकाशमात्रालवनेदृष्टिर्वेधनेनत्रमेवास्तिश्याकाशविमलपश्यक्रमाद्दृष्टिर्निरन्तरामिति यदा

वि॰ज्ञा
भे॰टी॰
२५
25

सूर्यादिमेयप्रमकाले पिण्डस्वरूपविमर्शकारिणी भावयन्त्स्वात्मस्वरूपप्रकाशनेन तदेव हि मुख्यं फलम् पादेय
तमनात् भुवनादिज्ञानेन तदानन्दफलत्वाच्छास्त्रस्य फलम् ॥ करंकिणी क्रोधनी भैरवी लेलिहाना या
विचया दृष्टिकाले च पञ्चवृत्तिः प्रकाशने ॥ करंकिणी विगलितचेष्टकावेकमात्रेशवं शिवं विश्वरूपमा
क्रोधं विग्रयाहृत्कमलाभोक्तृमेकाग्रयान्तस्यमाकाशदर्शनार्थं प्रतिहन्तृयाऽष्टद्वयाऽङ्गपल्लवितेदृष्टिसमयेप
रादेवी प्रकाशने श्रीहोमे शोषणे सर्वाभीष्टदिग्घातुर्वाञ्छायानिष्कलादेवा माहात्म्यपञ्चभौतिकेशरीरे
पञ्चमाकाशीयाविश्रामायन्तिसा करंकिणीति ज्ञानसिद्धानां मुद्रा च तद्विंशतिरनके मात्रे च शुभिया क्रो
डीकरोतिसा क्रोधनीतिमेत्रसिद्धानां मुद्रा ...... त्रिशूलमुद्रा सदाचरन्तिया सा खेचरीति शाम्भवसिद्धानां मु
द्रा करंकिणी क्रोधनी च भैरवी लेलिहानिका विचरी चेति मुद्रायाः पञ्चात्मकतया स्थितः यो ज्ञानम
त्रमेलाय शाक्तशाम्भवमेदतः क्रमसन्ध्यया सा शान्तिमनाभिसर्वेयान्वयः करंकादेदः करंकानुभवात्
करंकिणी शान्तमाया सम्भवा क्रोधनी स्वरूपसंदर्शनाद्भैरवीवासनात्मकमूर्ध्यप्रकविलनाल्लेलिहानालिप्त
वशानेन दायुगगानस्वरूपप्रतिष्ठानेन खेचरी श्येमा परमा मुद्राया पानाक्रिया वावधि तयैव विना जगत्सर्वेति
जसेभ्यानतः स्थितेति निष्क्रियानन्दनाथस्तु करंकिणी निपतति यथाकराम्बयाऽदशाकाराः सर्वादि

त्रोभवन्त्रयः येकेन निर्निकेतनायाः सेविदेहे विलतः एतत्करांक माख्यातेनेन स्वर्यास्मादनाहतम।
निष्कलंकं समुद्दिष्टं निरालंबं परंवरमिति एतद्धि मन्त्रयथा प्रथमं नभः समुद्धान्महाकौलाद्कुला
कुलं विलीया शक्तिलहरी पेरणा रूपेण नादिना सैव तस्मा तारूपेणाकुला कुलं पंचकरूपेन यावन्मेलापश्य
नन्तो यामामसमकेव श्रीयोमेश्वरी निष्कलापि स्वभेदकलस्वरूपेणतामत्ताशीलाद्विजगाति हृदचक्रपर्य
न्ते सदैवा यासर्वकालं स्फुरति स्फार्यमाणापि पकैव ष्ठितासैवेयहिकं स्वरूपेन परमनभः समुद्धान्मय
गाउदस्मवनवेचर्यादि चक्रहृदयंगभी लनाप्रथमतरं संदरूपालहरी श्रीवामेश्वरी प्रहतानार्यमेवा।
दिकोटिदिव्यौघचक्रपंचकस्फारिणी हृदचक्रनायकी श्रीवामेश्वरी एवं सर्वेषां कामिमायानन्त
देवकैपवयावन्निकाक्रमेणाशाभवशाक्तमेलापमेव ज्ञानभेदात्मकेन श्रीवामेश्वरी खेचरी भूच
री संहारिणीरा ष्यैविष्ठितेनानन्तवतः षट्यागिनी रूपानामवस्थिता योगिनी भेदेन यत्र वर्तते सा राद्वी
श्वरी भूमिगता पंचविंशतिमातृष्वेव मेगलमेगलागार्ज्जी भगवती सैव परश्यानादि रुद्रा सामरसात्मः तद्य
था अकारादिवर्णस्वराः षोडश स्वरेणन ज्ञानसिद्धाः कादिमकारपर्यन्त पंचविंशकं मंत्रसिद्धाः द्वादश
यादशभवजननिमित्ताः मायाः पणवकलावामेलापसिद्धाः यकारादिहकारपर्यन्तं अष्टशाक्त सि

द्राः नारूत्यंकश्चिन्नारहस्यमागमे प्रोक्तोयमर्थः शिवेनेत्याह श्रीवक्र्कवामायकीर्त्तिता श्रीविकाबाहुरिम्
कान्येपि शाक्तेवा गुप्तेस्थितेन्यादिनाश्रादिर्त्तिवर्त्तीः तत्रः सहिर्थात्रेनज्ञानमेत्रमेलापशाक्तशांभवसिद्धाः
नोवाच्यानोवाचकत्वेनातः परामर्शयति इन्यंसेदवक्र्वर्गीक्तमेलापनिपादितेसंवित्क्रमत्रश्रीवाम
शाद्रक्रमेणाग्रमाहमप्रज्ञानेत्वकौलागिवन्हमिद्रूपत्वेवाथविश्रान्तिविमर्शामेत्रमेलापसिद्धास्वा
विमर्शास्वमेशाक्तेमनासेहन्तिशांभवेवमितिसिद्धयोगिनीसंप्रदायगुरूपदेशाः हेदचक्रनिर्णय
त्तिवद्भूयोभट्टारककृतशाक्तनत्रिंशिविवरणेतिवार्यमलम् स्वहासनेसंकजेकेनुहस्तपादौ
निराश्रयम् निधायतत्प्रसंगेन परा पूर्णामतिर्भवेत् कोचेद्यासनेस्थितस्यैककोटीप्राप्तेनोपल
क्षितनस्पनिनायार्यथाभवतिनथाहस्तपादौवक्रनानाहगामनप्रक्रष्टनस्थिमासवीगेवुप्रसे
शासाकल्पनवेनयेनीविगलिततमोरजस्कासात्त्विकीयतिर्भवेदियमाणवीभूः उपविश्यासने
सम्यग्बाहूकृत्वाकृर्थविनौ कत्तवोःसिमनः कृर्वशममायातितल्लयात् अवक्रेर्थितोसामिसं
कृविनौकत्तवोःसिउभयकत्ताकाशेभैरवीभूमिमाद स्थूलरूपसभावस्तत्त्वाद्दृष्टिंनिधाय
अविवेगनिराधारमनःकृत्वाशिवंव्रजेत् स्थूलरूपस्यदेहादेःत्वत्रोनिरूमेवानिधाद्दृष्टिनि

निपान्त्व शब्दादेतल्लेखांच कृत्वा मध्यन्तिदृष्ट्वा निमासे मध्ये निविशयेत नो दोश्चारं मनसा कुर्वेत्ततः
शुणामेमलीयते मध्येन नवालपवृजिह्वायमेहशे दिष्ट्वा तिने आसेमपति मेकविनपुरव मध्ये बुद्धिं निविष्या
दोच्चारमनक्कहकारमात्रोच्चारमनसैव कुर्वन् शान्तो भवेत् इकार्मेहनिः श्वासेमः सकारेणाविशन्मनः
इमक्कनीमामेमाखेचरीमुद्रायामकारम्पवर्दिनिर्गमनाभावाडोच्चारमिम्लके अत्र मध्ये दृष्टिं वेधयेत् कृत्वा
वीतिशोकः यत्कृ विवेकमार्तण्डे कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवा
ति खेचरीति भगवान्कृष्णद्वैपायनोप्याह समशीर्षं कृत्वा वदिर्वांशास्मत्तुश्चेवान्तरे भ्रुवोः प्राणापानौ
समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणाविमादि आसने शयने स्थित्वा निराधारं विभावयन् सदेहं मनसि त्वो
लीनो त्यागशयो भवेत् अजिनकौशेयकुशोत्तरं मृदुलपटीम त्वमलशीतलपट्टमयो व्यवधाना
लवणत्यागात कृदसेवलने समकालभवाने दमयोदशाङ्गुलो विनिलीनो सति सदेहमपिनि त्या
वे भावयेत् सदेहावमशीस्यापि गलनादाम्लत्याग अथ यथा मेवम वृशुविमृशन्मयपवलीनाशया
निर्वासनो भवेदिन्मस्थैः चलासनेस्थितस्यापि शरीरे देहचालनात् प्रशान्ते मानसे भावं देति हि ध्यान
यात् अतिचचलो योगी गजतरगयानासने उपविश्यतथा नादि कृतदेहचलनया यद्वा मन्मयमेवशोणेदे

श्र.ये.
वि.
२९
४६

हृवालनेनमनसः स्वमायांयशांनायांयपरमाकाशविदानेहृस्वबाह्याभिः आकाशंविमलंपश्यंकृत्वा
दृष्टिंनिरंतरां स्तब्धात्मातत्क्षणाद्देविभैरवंवपुराप्नुयात् निरंतरामवधानरहितांउन्मेषनिमेषाभावा
त्स्तब्धात्मानिश्चलदेहः शेषंनिगदव्याख्यातम् लीनंमूर्ध्निवियत्सर्वंभैरवत्वेनभावयेत् तत्सर्वंभैर
वाकारतेजस्तत्त्वंसमाविशेत् लीनंमूर्ध्नीत्यस्यैकैलिंगानिर्वचनयुतः हृदयस्थलेऽथवावियल्लीनंम
देहे तदयतः कृत्वाशेषदृष्टिभावतोनिर्भेदम् भेदभावकमायेयतेजोऽस्यायमनात्मतत् सर्वसंहार
कत्वेनकल्पितंनिरूपयत् इतिमालिनीवार्त्तिकनीमासर्वंजगन्मूर्ध्निमुख्यभूतेहृदयस्थलेऽथवा
ऽन्यत्रवियदाकाशरूपंतिमिररूपंवातः कृत्वसर्वभावपरिहारीसर्वसंहारकत्वात्कालरूपंवाकाश
मयमेवचिंतयेत् तदत्तुनस्यसर्वस्यभैरवाकृतिपरप्रकाशनस्वसमावेशः सर्वसोकृत्वलक्ष्यकृत्स
रूपलचिंतनेनपरप्रकाशात्मतानुदिनेफलम् तेजस्तत्त्वंचिदाकाशरूपंसमाविशेदथयोगी
इत्यथाभायुक्तस्तत्भावनाविकल्पनानवीभूः किंचिज्ज्ञातंद्वैतदायिबाह्यालोकस्तमःपुनःवि
श्वादिभैरवंरूपंज्ञात्वानंतप्रकाशभृत् किंचिन्मात्रयदेकदेशादिकेज्ञानविषयीकृतंभेदप्रथाप्र
देजाग्रदवस्थागोचरं तथावासनापदार्थानांजाग्रत्संस्कारजातानांआलोकःप्रकाशस्तमः

वस्थाविषयः शुद्धचैतन्यमेवावस्थायोगात् सुषुप्तिस्थः तथा एवं दवस्थात्रयाभिमानेनैव तेन मे विश्वा
दिश्चादिशब्देन तैजसप्राज्ञादीनां ग्रहणम् अत्रैव वेदान्तशास्त्रप्रक्रिया मायाविद्यात्मकद्विप्रकारा गु
णत्रयसाम्यावस्थाप्रकृतिः विशुद्धसत्त्वप्रधाना माया मलिनसत्त्वप्रधाना विद्याः मायाप्रतिबिंबि
तचिदात्मा ब्रह्म इदं सर्वज्ञो नामकरो सिवेति सर्वज्ञत्वादिगुणाश्रय ईश्वरः स एक एवैकमेवाद्वितीयमोक्षे
न्यादिविद्याप्रतिबिंबितचिदात्मा नानाप्रकारको जीवः स च देवतिर्यगादिभेदेनानेकः आतिवाहिका
ख्यलिंगशरीरविषयाहमभिमानिनो जीवाः सूक्ष्मदेहः स्थूलदेहस्तु पितामहस्तु चिदाभासात्मानः
कारणधर्मान्वानामप्यस्मिन्तैजससंज्ञकाः कारणशरीरशब्दवाच्यायाश्चाविद्यायाः इत्थंकृ
थगहमभिमानिनो जीवाः प्राज्ञा इत्युच्यन्ते एकैकस्थूलशरीरगोचरस्थूलदेहशनाद्यभिमा
नवन्तो तैजसप्राज्ञानामेव विश्वसंज्ञाः उक्तलक्षणमायोपाधिकः परमेश्वरः सकलसूक्ष्मशरीर
विषयाहमभिमानेन हिरण्यगर्भसंज्ञः स एव सकलस्थूलशरीराहमभिमानेन वैश्वानरसंज्ञः
प्राज्ञानां तु विद्याविषयाहमभिमानेन सुषुप्तिभोगो विद्यायाः ननु उत्पाद्यमुत्पादमासमस्तामहं न जा
नामीमादिप्रमवमर्शः परमेश्वरस्य च न ते तेषां सर्वेषां प्राज्ञानामहमेव कर्तेति तदव्यास्मेनाविद्या

प्र·हि·
वि·भे·
टी·
२७
27

भिमानः ननसाक्षात् सर्वज्ञत्वानादित्वधर्मकत्वात् ईश्वरस्यापि प्रलयकाले योगनिद्रासमक्रिद
शायां सतः कृतात्विद्यावासनारूपेणास्थितेव अनयाकृतवस्तुदशायाः प्रकाशान्कृत्वाद्यभि
मानात्मिकाविद्यातिः सरणेन जीवदशाप्रादुर्भावः कथंकारं भवेत् पुनस्तेवविश्वतेजसादिरूपव
मातेभेदरूपेन रीयस्वरूपज्ञानानन्तप्रकाशरूपोभवेत् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिरेतदुक्तोकार्थेन
कृत्वा एवमद्भुतरूपे तिमिरीयारण्यप्रस्तावेन बाह्यांतर्निमिषयारण्यमाह एवमेवतु निशायां कृत्वा
पदार्थानेभिर्विरम् नेत्रिभिर्भावयत्रूपभेदं वदूपमिष्यति एवमेवतत्पूर्वोक्ततिमिरवत्तु निशायाम
यत्कृतं निशायां त्रुष्यति प्राप्यति इयमनसाऽन्मीलनेन तिमिरभावनोक्ता निमीलनेन भावनाम्मा
ह एवमेव निमीलनादौ नेत्रकृत्स्नाभ्यमग्रतः प्रसार्य भेदं वैरूपं भावयत्तन्मयो भवेत् एवमेव कृत्स
वस्तु निशायां भावयेत् आदौ नेत्रनिमीलं कृत्स्नाभेदरूपं भावयेत् प्रकाशमयो भवेत् अन्तर्मुखो विका
ल्पापायाशांभवी भूमिमाह यस्य कस्येन्द्रियस्यापि व्याघातान्निरोधतः प्रविष्टस्याद्वये शून्ये तु
त्रैवात्मा प्रकाशते व्याघातादुर्घाभिभावक कृतात्निरोधान्नस्यरसोथा यान्ति काष्ठा समनंतरमे
वाद्वये शून्ये प्रविष्टस्यांतर्मुखस्य पदे तिष्ठन्त्स्य नेत्रैव परत्वेन म प्रकाशते अविडु अविसर्गाव प्रकारं जप

२२

नोमहान् इदं तदिदं विमृशन् ज्ञानात्मा परमेश्वरः विश्वं विभाति स्वेच्छया स्वभित्तौ तदा विमर्शो भेदप्रथा
मर्शेन क्रियात्मना स्थितादिशक्तिरूपकं कारणं यतः स्फुरति स्पंदः नदु दृतिमकारे पृथ्व्यादिरवि अविद्यमा
नः कर्तृः करणाय स्थिते वा विषयमकिंचित्तात्मकमेतत्परं बिन्दुशक्तिरूपं तत्त्वात्मा नित्यं कलापसात्
च्छायापरमेश्वरः प्रादुर्भवति प्रथमकमेवाद्वितीयं वलसंवेदनविश्रान्तिकं प्रत्यक्षमेकमद्वितीयं तेन तु भैरवाख्य
नमग्रो वेदनया यदि निरूपत्वेन किंचिन्मात्रपरामर्शमयं भावतत्त्वप्रपद्यस्य स्वयमेव नैव भासते
हनमो वपुः वैति अकमध्यतद्वन इत्युक्तः प्रविसर्गं च अकारं च मध्ये कथमिति चेत् वासवर्णप्रकृतिरि
निवृत्तिभाष्ययात्मसे प्रभावः पिंडावर्तेन च स्वरं न चैतन्ये वासनाहतं शास्त्रे महाश्रीभगवत्पादैः सिद्धा
न्तितेन चैकेन च्वाद्वितीयेनार्थः शान्तवा केवलत्वेन वा केवलत्वं नमस्तेन तु त्वामसौ तत्कथं
सर्वं वेदान्तसिद्धं बुद्धिसीमानं ग्रहस्य पारे दिते प्रः इतस्याद्वितीयो अकारमात्रके भक्तस्य मरण इति
केचित् इदमेव पञ्चकात्मकं लब्धवान् सननात्ययो निहन्ते मरमादौ यथा ग्रहंकारमयी भूमिर्द्वैतभूमः परा
द्विमानतया विश्वमिदं ग्राम्य ज्ञाता सैव ममेदं पाशं प्रपञ्चयन्ते अहंकारः स्मृतिमद्रः शिवशक्त्यात्मकः
ग्रंथमहंकारो विभिन्नाहं भूमिपर्यादितेन मरणः यदसाद्यमवर्णात्मको मतः शिवः परमेश्वरः नादबिं

वि॰भै॰ टी॰ २८ 28

ह्रात्मकं यस्य सा शक्तिरीश्वरी स्मृता इयमेव तत्त्वमात्मानं बीजभूतं वमावरे यन्नह्लाद्याश्च ये वर्णाः

स्तेनैनेव विदिमुद्दिताः शाब्दाल्लिति तन्याङ्कयौगिनस्त्वबुद्धिनकाः अग्राणाम स्वरेध्यानात्पश्येत्सा

निर्विभागया चिन्मात्रामर्शयोगेन निलीनः स्वात्मरूपे तथा हि सिद्धसा हि श्रीक्रमविलासे कौलसूत्र

हृ नाभेरूर्ध्वे वितस्तिमात्रे कंदाथ सार्धत्र्यंगुलम् हृदयमध्यदेशे तु हृत्पद्मं कमलं स्मृतम् पा

यमध्ये स्थिता सूक्ष्मा कर्णिकाग्रिपथोपमा उन्मध्ये संस्थितो ह्यात्मा ह्यकारादि स्वरूपधृत् प्र

काशितः परे सूक्ष्मे चिन्मात्रस्पंदलक्षणे तस्या रूपा सा विज्ञानभैरवी कथिता यथा अविरुद्ध

विसर्गेवेमादि स्वात्मस्थाने निराधारा द्वितीया शक्तिरीश्वरी बीजभूता कुंडलिनी सार्धत्रिवलया

त्मिका आणाशक्तिरियं देहे कारणाख्यानदंमलम् कर्णोन्विवर्तीयोगी स्यागिनाललयन्नक्र

दम् बिंदुरूपा ध्रुवा मध्ये सम्राजजननी शिवा लक्षते योगिभिर्नित्यं भ्राजमाना स्वतेजसा तस्मा

विंदोस्तु वेद्यार्को वामदक्षिणनेत्रयोः निरोध्ये यौनतनौक्रमाविशेद्धृल्लसनानन्तस्म सुविसर्गस्य

वर्णस्य विसर्गान्ते वितिक्रुक् निराधारेण विनस्यशेद्धृल्लसनानन्ते निराधारेण प्रदीपेणेव ध्यनविव

यसर्गस्वभावस्य वर्णाजानेः ककारादस्तकारं रूपस्य प्रपन्नस्याद्विशक्तिस्मृद्दस्यपश्चमावाप्यकरणस्यवि

विसर्गस्यान्तो यथा भवति तथा अन्तर्भूतत्वस्य स्वस्वभावविमर्शनात्मिकाया स्वसमावेशेन तन्मयीभावा
पादनस्वरूपतया विविक्तकल्लोलिं द्विविधेऽपि ततः स्वेच्छनस्य निरस्य बाह्यवेद्यतिपरेत्वस्मिलीना स्पर्शात्मिका आ
प्रव विसर्गस्यैव विसृष्टिसमावेशी कलाकुविदृशादृशी स्वगुणः प्रक्षोभयोगात् अनन्तरस्मा
कौशल्यपरभैरवरूपिणीः अकुलस्पृशायैव कौलिकी शक्तिरुन्मनाः स एवायं विसर्गस्तत्र मा ज्ञा
नमिदं जगत् तत्स्वप्रतिभया गगनं प्रक्षोभकलनोदयः प्रक्षोभकलनाभावादक्रमस्य क्रमी यतो
इति शक्तस्वरूपात्म विसर्गोल्लोलनोदितम् अनुत्तरस्वभावनादादिमेव विजृम्भितम् स एव भगवा
ननन्तिमे स्फुरत्तात्मकः अनुः स्यात् अभावोच्छ्वासि मध्यमशक्तिकः इत्युक्तनीत्या विसर्गस्य शा
पेक्षितं क्रमसमापादनायमर्थः सर्वा या मातृका अपि वाक्कलस्य शिवविन्दुनामधेयस्य शक्तिरूपो
विसर्गस्यार्थः विसृष्टेः कौलिके शक्तिस्तत्रैव मातृकोदय इत्युक्तत्वात् ज्ञाता स्वनरासायनो
वमाश्राये माया ज्ञात्वा परमनर्घ्यो अपरम्परम् ततातीतेऽपरेत तत्स्वभावे भावमाश्रितम् तथाप्यपरमका
श्रमा वयं स्थितास्तेषां मध्ये यमति उक्तविरुद्धप्रधान्येऽपि शिवविन्दुरिति निश्चितः अनुत्तरपदे योनामन्ते
वाकुलस्य स्पृशन्ते विसर्गस्यापनाय यः कौलिकी शक्तिरुच्यते तस्याप्यवादिवातेमतीवितन सोमा

वि॰भै॰
टी॰
२९
29

कारेषु मात्मानेष्ठा योऽहं भिन्नानाशितम् । निराश्रयावित्तिः शक्तिः स्वरूपं दर्शयेत्तदा । हिसिभवत्
हतेविषयाणिनेष्टामाकारमित्मनानकति ननलके किंविदेगविभियादौनीत्तामस्व्यादिना
स्तनतः नेत्रैबुवैतनाशक्ताभैरवीतिमूलागतिः किंविदेगुमेगुलागुल्मादिकेनिशितस्पर्शकेटा
कादिनामग्रथमकिनातदनेनतम् नेत्रैबवैतनामैविदेशन्मामयोजनम् आदिग्रथानुभवितवे
ननाशक्तिसमादिनसमेरुवाविषयेतिमेलज्ञानेभवमेव विज्ञाघृतः कतिनीतिसमानमावया
दिति विकल्पानामभावेनविकल्पे हृज्ञिनामवेत् विज्ञादिकमनः करणानास्तिमहेद्दानशन
भावयेदिति संवंधः गुणागुणोद्भवतिमनकिमयानमिति ह्यात्मनो दासीमथारणामादमा
याविमोहिनीनामकलायाकलनेस्थितम् इत्यादियमैनवानाकलयत्राष्टस्थमभवेत् विषे
षाणाभेदग्रथात्मकेनपुरुषमोहयतीतिमायाया एवमोहनेयमोनमसकलायाः कलातत्व
स्यकिंविकरणेयमेः विद्यानतस्यकिंविष्टयनेयमेःमादिसर्वेषाननानायमेविस्तृशान्तरूपाष्टा
घेतभवेत्किंनविवेकज्ञानानामभावेभेदरव्यातिमाभवेत् प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मानवृतिनिः
वीरितम् करणीकामसुसमामवलोकयनमेनयेत् एतएवसमपुञ्जानाननलत्रैवलीयवे अवलो

वंधेन भुत्वनेविमृष्य ॥ क्रोधस्त्रायेवणां ॥ इदमेस्मादिमेवं प्रकारामेवणां स्वश्रुमन्वा मस्तुमीदपिवि
मात्मान्मायाकृतत्वोभवशाद्भूतोदृष्टावीर्यश्शांतिमाप्येन ॥ अमृतोहिविमात्मात्मा मुख्यप्रमाने
नैवप्रकटीकृतत्वात् विनात्मप्रमितिर्यकारानात्मास्तीकापरं विष्वमात्ममेवात्मादिकं वाविषयेवेनिह
ष्णाप्नोतेकाभवेत ॥ यद्यस्मादविषयोवा इत्येकापविद्यासाकाशान्किकृतंनतत्त्वेवालीनाभव
तेतेनतिविकल्परूपावाभिः ॥ इत्थायाशक्तिनयनात्मभवेनस्वंपदार्थं कृतंनतथामिष्वमात्मविषा
यत्विनोनरंभवेदेवतिवेनदिपकविनाप्रमकृस्मेति ॥ नेयनोक्तंष्वथानामात्मेनेष्वमात्मविषयहृद्य
कृपणात्मेवस्यान्मात्माद्विषयहृयविनाद्वयात्मेव्यापकत्वयाद्भूयमानमुत्कोषमेवध्यायेन ॥ नेना
त्मषाड्भूताणकविनात्मास्मिन्वात्मापिलीयते इति ॥ विनाद्वैयकाउसथान्तृथुरणावलाद्वयम
पिलीयते ॥ यदिभिप्रायेणात्मविनेनितिपद्भुः ॥ देवइतियथयमनोयात्मिनमेनवेवनत्त्वणापरिमा
त्मन्याश्रुपदेशात्मग्रे ॥ तन्नात्मयुक्ते ॥ यतपवसमुद्भूतानतत्त्वेवलीयतेइतिनेनयतउन्मेषरूपात्मस्वदमहा
रकात् ॥ उद्भृता ततत्त्वस्मिन्नेवलीयते ॥ तद्वक्तं ॥ वसगमपादैः ॥ एक विनाप्रसक्तरूपयतः स्मादेवा
दयः ॥ उन्मेषः सत्वविज्ञेयः स्वयंतदुपलक्षयेदिति ॥ यदात्ममेकोनामस्मात्त्वाज्ञानेवाकस्तदात्मिवे ॥ तत्र

वि॰भै॰
टी॰
३९
३०

तोऽहंतथाभूतस्तल्लीनस्तन्मनाभवेत् ज्ञानमितिक्रियाया उपलक्षणम् इच्छाज्ञानक्रियाणामन्यतमंवि
भावेऽहमेवनास्मिकिंतुचिदानंदरूपएवाहमित्यर्थः विविच्येति इच्छाज्ञानक्रियाश्चात्मनः शक्तयः वा
स्तवतः सर्वासुदशास्वनुगतः तस्मिन्नेव समयेतल्लयीभूतस्थिरानंदात्मकः इच्छायामथवाज्ञानेजाते
चित्तंनिवेशयेत् आत्मबुद्ध्यानन्यचेतास्ततस्तत्त्वार्थदर्शनम् इच्छायांजातमात्रायामथवाज्ञानेजा
तेसतिविषयसंकल्पविदायामेवतादात्म्यबुद्ध्याचित्तंनिवेशयेत् तेनैवपरमार्थज्ञानंभवेत् अयमात्मा
ब्रह्मेतिश्रुतेः सालेवापरप्रयोगसमाकारभावनेयम् ज्ञानमेववस्तुतोऽकस्मात्तान्तस्वरूपेणनन्तस्यका
श्चित्ज्ञातात्यस्ययतिसोगमनदर्शनंकरोतीत्युपदिशतिशास्त्रोपायम् निर्निमित्तंभवेज्ज्ञानंनिराधा
रंभ्रमात्मकम् तत्त्वतः कस्यचिन्नैतदेवंभावीशिवःप्रिये यदिदंघटादिज्ञानंतन्निराश्रयेस्थिरस्य
कस्यचिदात्मनोघटादेस्तथाभावाभावात्तत्त्वतःस्वात् अतएवनिर्हेतुकंचक्षुरालोकादिनिमित्तसा
पेक्षत्वात् भ्रमात्मकंमायावशात्स्थितेविकल्पात्मकत्वात् ज्ञानंस्थितिःकस्यास्यस्वभावात्
स्वपवायेघटइतिसंवेदनेतत्सोपविश्रान्तायाःसंवादःइतिवस्तुस्थितिरेवमर्थः एवंभावनापरःशिवएवावि
द्धर्मासर्वदेहेषुविशेषोनास्तिकुत्रचित् अतश्चतन्मयंसर्वंभावयन्भवजिज्जनः चिज्ज्ञानक्रियावाद्यमी॥

३९

णोयस्मात्सविद्धर्मा चेतनः॥ यस्मादनिक्केवलादिमानित्य सर्वदेहेष्वहं क्लिपिपीलकादिशु
दीरेषु केवलादिसदाशिवान्तेनानिकश्चिद्भेदः॥ तस्माद्येविन्मयं चेतनस्य साधारणत्वात्॥ यत्क्रमे
अहलदर्शने योविविधिहृनानाभोगमनुभवतोयान्निभाक्रेधनाविवरकोशस्थैर्यसंविन्कोटकोयरे
इतिभावयेन्नितिनिर्विशेषं सर्वेज्ञालीतिबोधमेवयत्॥ ततयथाकादिनासहोपवेशनभोजनादि
के व्यापारमापद्यत्॥ इतिज्ञानमकर्मरूपबोधः॥ अतयथावुड्डाडेन मतनवनस्यायोस्थावरणायदिग्गुनीन
बहेशादेवकोभेदोभुविमलताभ इति॥ इदंनीमनिशायितत्वात्मक्रोधाद्यवस्थाम्र सवसतपवसम
स्तापम्ल्लविद्यमयायदिसंहटनवविवक्षयेसपुष्पुक्ताकालितिमर्भुविभवति॥ योगिनः तस्मा
दितमर्विरेणावलभेनेश्च योगिनस्तत्र तत्प्रकाशपवनस्माद्दन हृविलयपदेमेवेमक्रमीति क्रमेणसे
कोवश्यात्क्रोधसंशयहसोविस्मयोभिमुखीभूतनिजसंदशक्तिविमर्षवताधोगिनाभाव्यमित्य
पदिशत्ति॥ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरागादये॥ बुद्धिलिमस्मिताक्रतनमवमवशिष्यते कामा
दिरूपेरागाद्येनदासहेऽपिरिपषड्वर्गस्यवतसंलग्नक्रमोमोणकार्याबुद्धिं समं विधिवियायतनमेनमवशिष्य
नेकामादिविषयानेदकाम्यमकमोदयदानेनवासविषयालम्बिसविदानंदमयतत्त्वमेव जायते॥

वि॰ भै॰
टी॰
३१

३

स्य हठयंतरमेषा निर्विकल्पो पायकारां अवी भूः ॥ इंद्रजालमयं विश्वं व्यस्तं वा चित्रकर्मवत् । भ्रमद्वा
ध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्गमः ॥ विश्वं ग्राह्यग्राहकात्मकं जगत् भ्रमादिति नावारुढ साधकेन
रूपत्वेन वज्ञमानादिः न चिन्मनदिपष्टुः स्वेन सर्वेवा पश्चेत्तिपेत् भेदविज्ञानेनात्मन्यवोऽकिं नवमवशिष्या
ते सुखोद्गः स्वेच्छाविश्ययविन्मुस्थापनेन विषयग्रहसुखोग्रहद्गः स्वेतिमुद्रस्वात्मस्यतः करणायमा
नः सुखोद्गः स्वाहीनक्षमनस्थेय किंतज्ज्ञापतेनतथा सुखमेव विचारयमथो किं नवमवशिष्यन इति सुखो
द्गः स्वेच्छामयेच्य यन्नोनेतत्वासाक्षात्तदंनुस्थान एकं चिन्तनमेकाग्रेणानेदं वा विमृश्य न यथः इदानीं
सर्वादिना ग्रहणेन देहाद्यहंतात्यागेन विदानंदात्मा सिद्धपदं याति ॥ विहाय निजदेहास्थां सर्वत्रास्मीति
भावयन् । दृढेन मनसा दृष्ट्या नान्येक्षिण्या सुखी भवेत् ॥ निजदेहे आस्थां स्वदेहे अहमानतां विहाय सर्वं
महमस्मि सर्वत्रास्मि विश्वस्वरूपमनंत विहृमैनपक्क चिन्मात्रात्माशिववत् दृढेन निःसंशयेन मनसा चित्तेन तथा
दृष्ट्या सर्वं विदानानेतिक्षणार्णा अनंकवस्तु विमर्शकाग्रतया भावयन् सुखी भवेत् अत्र शिवशक्तिसा
मरस्यात्मनि विस्वादं भावे वह्नुशोभाव वदति ॥ ईशादेभावेपित्वमंजरीकारेणाप्युक्तः यदा सौगत
मतानुसारेण क्षणिकेन सेवादिते यतस्तेनावास्तुभयेयघटदेनाम किंचन अहमेव न किं विश्वं ज्ञेयकस्मा

पज्जायत इति यदाहुः सौगताः प्रतिक्षणात्मानिरयसंज्ञास्कंध विभागेव ज्ञानाविशेषो ज्ञनयोः संप्रतिबद्धाः
सर्वदोषाप्रजायंते इति विमर्शदीपिकायां तद्विषाणस्मिन्विशोक्मीर्ताच्चवस्तु तेत्यैहिकमस्तरम् अहमस्मिन्नसत
तेनस्माविश्य विभेतिक इति प्रतिपन्नेस्वेगुरुणाणापि एककोहमस्मि निःसहतो जनस्मात् समाद् अप्रसेनाखि
यते एककोहमस्मि निकापरास्ति मे स्थूलमस्मि गानभीत्व व्यवस्थित इत्यादिना श्रुतिः यथा भगवान् इदमेव पतामह
हः श्रीहृस्मनाथेन हर्षदेन स्तुतः नापि प्रदेकाग्रमयी भूमिरस्मि मादिना हृदयस्य पन्नो पतिस्मि नादि भावस्त पति
हस्तीयः यदुक्तं न योषित्राजेन संविग्रमममतादकृष्णा विदलितजने धैर्य शोणितपिपासः अहमस्मि
हि श्रावयस्थस्वनस्मृति मा गुणा किंकरी भवतीति पतंजयन्त्रथ्ययथा तु हृदयालिखितम् यदादोयस्य
विज्ञानमिक्काद्येवासमानेन नेव सवेगं नेजाने भावयितिति सवेगः सर्वत्र पोहषपमानेयदहृदादौ विज्ञा
नयस्य मदेनेरेक्कादिकेन तत्सर्वं ज्ञानमेव न भवतीति हृत्नहपनया भावयन्सवेगः स्यादित्यनेन अस्मदौया
विवेकस्तु यथा यदादौ विषये यदस्मदादे विषयिणी ज्ञानमिक्काद्येवाय स्यास्ति तन्ममेवेति नेहृदय
मध्ये नेवु किंतु सर्वगतेन ज्ञानेन दृश्यते मन्त्रयः एवकाशोमित्यक्रमः सततमेसमनेन नवेवोह्यः सर्वेषां यदा
दीनामपि स्मदादि विषयज्ञानमिक्काद्यवास्ति तेन किं ज्ञातं यदादयोपि ज्ञानेस्मदादिज्ञानेन तथा

वि॰ भै॰
टी॰
३२

महाशिवादिरपि क्रिमिपर्यन्ते सदात्मना जानाति क्रिमिवाङ्क्रिमिरपि क्रिमिपर्यन्ते सदात्मना जानाति
कृतिवृत्तिज्ञानक्रियात्मकं सर्वं सर्वात्मकं इत्थं भावयतो योगिनः सर्वज्ञतो भवेत् यदुक्तं सोमान
न्दपादैः शिवदृष्टौ घटो मदात्मना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना महाशिवात्मना वेद्मि सर्वो वेत्ति सदात्मना
नानाभावैः सदात्मा न ज्ञानमात्मैव स्वयं शिव इति ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनां योगिनां
तु विशेषोऽस्ति संबन्धे सावधानता सर्वदेहिनां सदाशिवादिकीटान्तानां योगिनां च सामान्यापि विशे
षा सावधानता ग्राहककरूपा विमर्शात्म सर्वद्रव्यशरीरेऽपि संवित्तिमनुभावयेत् अपेक्षां स्वशरीरस्य
त्यक्त्वा व्यापिनीं निर्भवेत् स्वकीयशरीरापेक्षां विहाय केवलं संवित्मात्रमम शरीरे इत्यन्यदीयवाह्यदेहे
ष्वनुगतं भावयेत् स्वशरीरं विनाऽन्येन संवित्तिरूपं वा स्वपरकायं विमृशेत् येन तद्दृढ्य सर्वदात्मानं स्व
निष्ठामेव सदायत्तां इत्यादिना विदेहकैवल्यसिद्धिः विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि इति
सर्वत्र समदर्शनमाहात्म्यात् महाविदेहकैवल्यसिद्ध्यत् ननुः परकायप्रवेशादिनाऽन्येनानाविधसा
निकाऽदियानि विषये तत्मकर्माचरणेच्छया विदेहाणां स्वं योगिनो जायते कथं सदेहानपेक्षे संवि
दूपमनुसन्धेयस्य भावयेदित्यपमानमाह सर्वदेहि ति यथा स्वात्मनि स्वशरीरापेक्षानपेक्षा सर्वसंवि

रूपस्तुच्छत्वेऽपरत्वमावेदयदित्युपमानमाह स्ववदिति यथा स्वात्मनि स्वशरीरायतने तावत्स्वसंविद्रूप
विमर्शने भवति तद्वत् अन्यशरीरे जीवत्त्वेन तत्त्वेनापि संविद्रूपानुगमनभावना इमत्र स्वेच्छयैव योगिनः
प्रमाणेन स्वजीववशितायत्रकाभावसाधितादिसिद्धिप्रादुर्भावफलेन तेपि किञ्चित्स्थिरदाज्ञदेहादौ
स्वसंविमर्शनबलान्नकायप्रवेशेन तत्तत्क्रीडाविधानमेव प्रयोजनेऽप्यनुरूपं भवति शरीरापेक्षाका
लाविदंपि संविद्रूपस्य नास्ति अतः संविद्रूपस्य सर्वत्रानुगमनात्क्रीडाणां सर्वत्रानुगमनख्यातिरेका
न यदा स्वसंविदात्मनो वृत्तिः स्वप्रसादित्वेन स्फुरणात् स्थूलदेहस्यानव्याहृतिरूपतीतेः स्वशु
भावस्यासादितेन स्फुरणात् अन्यथा स्वभ्रमः कथं तद्देहेनैव किञ्चित्सुप्तं स्वादिस्वात्मनो वृत्तिरेव लिङ्गदे
हस्यानव्याहृतिः गाढनिद्रायां सुषुप्तावाभासमात्रपदार्थदर्शनगोचरमात्रस्याप्यनुपलब्धेः एवं स्वप्ना
वस्थायां तुरीयदशायां शुद्धविदानन्दस्फुरणावस्थानेनात्मनो वृत्तिः समाहितनाम्नस्य सुषुप्तप
लब्धितस्य कारणदेहस्यपात्रहानस्यातीतिर्ज्ञो वृत्तिरित्यर्थः एवमवस्थात्रये तथा देहत्रयस्यानुवृ
त्तत्वादात्मनः संविद्रूपस्य सर्वावस्थास्वनुवृत्तेः स्थूलदेहापेक्षा विद्यायापि स्वातन्त्र्यमिति सर्वं स्वं
प्रपेक्षा स्वशरीरस्वसमादिपरमार्थेन तत्त्ववत् सोयद्देवदत्तशरीरे पि सर्वेऽप्रमेयपरस्ते जाते स्वात्मक

वि॰भै॰
टी॰
३२
33

देहभावेषु प्रसर्जनेन क्रियावयेमादिनीभ्यासावयवभूतेषु सर्वदेहे॰ समस्तदेहेनत्नामनुभावयेत् कथं
स्वशरीरापेक्षात्मनापि न्यायेऽस्य समस्तसर्वगतत्वा स्थितेनेन निःशेषेण जगत्समेव शून्येनैकदेशावयवा-
त्मायेदेहवत्ताकः एतस्मिन्देहावयवे नष्टेऽप्य समस्तदेहासमस्तमेवेद्य किमनेन न इत्येसमस्तमताविषयीकृ-
तो स्वशरीरापेक्षात्मजेन अन्यत्यावयवान्तराणि: स्तनकेट मात्रा स्थितप्राणमूलआयशवतल्लोभ-
वेत एतद्दृष्टिनानाविश्वात्मरूपेणोपशिकायाऽनक्रमविश्वतोऽस्थानसंयोगीकृतनुनिहिता अतः केवल
हृदयाणाश्वश्रुकेनोवक्ष्मो लोकश्चित्तस्मामयशरीरापेक्षत्वमेवित्मनुगततत्वभावनेनकतिपये-
द्दिनैरेव सर्वव्यापको भवेत् निराधारं मनः कृत्वा विकल्पान्नैव कल्पयेत् तदात्मपरमात्मत्वे भै-
वो मृगलोचने त्यक्तवासोतगालेवनमृनः कृत्वा सकल्पकलायदानविकल्पयेन्नदा जीवात्मप-
रमात्मभावे भैरवपदे संकल्पकलया जीवितेन निर्विकल्पदशायात्र स्तुतिसूमतो विकल्पान्नवि-
दध्यात् सोऽहमममायविभवश्रुस्मरसभिजानतः विश्वात्मनो विकल्पानाप्रसरेऽपि मदेव चेतस्वकृत
येनसोऽहं शुद्धबोधस्वरूपे जगाश्च देमदीयः स्फारयति द्विविधा प्रतिभिन्नोदशायस्य थमसोऽहमिति प्र-
सेकव्याचष्टे सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः सएवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याद्भवेच्छिवः

शिवसमावेशे वैवोधर्मः स्वकस्माने आदिसमसशैवधर्मा सपवादमहमेवस इति संदिग्धेन भा
वनाक्लिवना इयं शाक्तो भूः समायेविभव इति प्रत्यभिज्ञा संविद्दणाति जलसेवो मैयो वद्धत्वा
लाभेएः प्रभावैः ममैवैभवमेतावित्युभेएो विभीदिताः विस्वभेएः समारविक्लिविलद्दा
योविभदिताः संजानमेदा इमेवपरिज्ञानतः सोहमहमसइमेकेनप्रकारेण प्रतिभिज्ञापारीजान
इत्यपभाविनात्ववयतः नैष्यवमनेनप्रकारेण समायेविभव इति प्रकारान्तरेण प्रतिभिज्ञानन इम
वयइमेवकारोनिपातो प्रतिभिज्ञाहेयत्ववचनः अनयाप्रकाराद्धसेवभावादनयोः योन्ह
त्वमापनेन यत्सर्वो ममायेसर्गो ममायमिमादिपाठोनेकल्पयेतिते पंडितम्मन्याः सपवाद
शैवधर्मा समैवभैरवस्येता इति हष्टगयाप्रणाह्यर्थेपदद्वयपरमोक्षगोपदिष्ट इद्दूर्ग्रातिपिस्म
नद्दिश्यसानास्नानामपशुः कश्चिदमोछ्दे आपितयः प्रकाशात्मासपवाय सचेह। मेवनतमः
कश्चिदिति सोहमिमपशोके प्रतिभिज्ञात्मत्व विमर्शिनीकारेणविहतम तथा ममायविभवश्चिता
द्वितीयप्रत्यभिज्ञाशेविदृशावेन्नाप्रको विकल्पहद्दि अपिममम्हाने प्रलत्तणो विभव इमेवमामकुत्व
प्रकटीकृते सह दजनेननतदयेदर्शितम तन्मुखेविषयचपेटापातनमिवात् भूयस्त्वयमेवानीत

स्फिटितनाभेवपुरितिनिस्मिहाद्विविधासमाभिज्ञा अंगानांयांना शरीरेणानतिरितेभविपातनात् दोभ
शक्तिविरोधेणापरामेजायतेदशा सजकदृशायांजेवालपोष्टदशाशेवाप्रपुत्रपोद्यादिप्रेद
ह्निर्णगेनाहतिर्घोमार्गेभ्रमणादार्ध्यान्यासोपकारकेणास्वदेहेनपरिभ्रमणेनभ्रमणातेशीघ्रभु
विपातनादस्थाकुरोगप्रभृतिविस्थितप्रसक्तोवागशक्तेर्विरामपरावृत्तिर्विकल्पदशाप्राडुर्भवति आ
धारेष्वथवाशक्त्यात्मनात्मनात्मस्थितिमलयेनवा ज्ञानशक्तिसमावेशात्माभानभैरवेवपुः ज्ञानविषयेषु
इच्छाश्रमामरथेनवायस्थितिमलयः अज्ञानात्मनात्मनादेहभावेनायस्थितिप्रलयः तेनवाकृतनायोजा
तः शक्तावनास्थितात्मायांसमावेशः तेनचाभानेचवलनाविरामेसतिभैरववपुः सर्वोत्कर्षात्
भवानेवतस्यास्वरूपंभवति सम्प्रदायमिमंदेविशृणुसम्यगुदाहृतम् कैवल्यंजायतेसद्योनेत्र
योःस्तब्धमात्रयोः संकोचेकर्णयोःकृत्वाह्यधोद्वारेतथैवच अनच्कमहलंध्यायन्विशेद्ब्र
ह्मसनातनम् अधोद्वारेपायुरन्ध्रेसप्तिकायापीडनेनकृत्वाअदृलेदल्लादिनमेशः पादाद्यंशा
समभम् कृपाणिमहाग्रोतेस्थितोपरितिनिमीलनात् अविकल्पमतेसम्प्रकाशस्थितिमलयः स्फुटम्
रूपःप्रदीयायनाकिनिसेव्यायाद्यादेहेसरणामध्येहृदन्त्वाधिरेकृपाद्यौस्थितानांसामीप्यसमम्पर्थैः

वटेगात्रः स्वशरीरेऽपि निवसन् महाशुच्यादिसमीपे स्थितोऽर्धमेवञ्च पाद्याकाशनिश्चलदेहोऽवलोकनादेतौः
अविद्यमानो विकल्पो यस्याः सा तया विद्यामतिर्यस्य न स्यात् निर्विकल्पबुद्धेर्भावकस्यानन्तमेवविस्वश्या
निर्निश्चितेव वक्तुर्बोहि गभीव वक्तुर्बोहि । यत्र यत्र मनो याति वाह्ये वाभ्यन्तरेऽपि वा तत्र तत्र शिवावस्थाव्याप
कत्वात्क्व यास्यति । यस्मिन् सम्मिलीने स्वलावादेव मनोविकल्पः स्वेच्छेन याति प्रसरति तत्र तत्र स्फुरत्येव विस्म
नेन शिवस्य विश्वकाशावस्थावस्थानत्क्व यास्यति न क्वापि विश्लिष्यति । यतः देहव्यापकत्वादिति दिक्काला
कारैः प्रकाशमानेनात्मप्रकाशमानैः प्रकाशात्मनः स्वात्मभेदेऽवस्थानवच्छेदादित्यर्थः । इयमवस्था त
यागशास्त्रे समाधिशब्देन परिपाकदशायां निससमाधिस्वात्माकाररूपप्रयत्नावयवः संममः समाधिरुच्य
तथा चान्यत्रैव समाधिशब्देन त्वगृह्यते यथा समाधिर्नाम चित्तस्यात्वेऽप्यात्मावस्थानस्थानमात्रेणाभिस्था
रीभावः स तु वादिभिर्न वर्णितो विधेयः । तत्र सुदर्यनकतेय्यः । समाधिर्द्विविधः सविकल्पकनिर्विकल्पकभे
दात् सविकल्पादि द्वयोरूपसंपृक्तस्य समाधेर्लक्षणं वाक्यमत्र यथा योकामायाभिन्नसहरूपानन्ता
दिनैनवेननाम् ध्यायेद्रूपानुविद्धोयसमाधिः सविकल्पक इति अयं स्थूलः सविकल्पकः समाधिः स्व
रूपं सविकल्पके द्वितीयसमाधिमाह तत्रैव प्रसंगः सच्चिदानन्दः स्वप्रभोऽद्वैतवर्जितः अस्मीति स्वात्मवि

ज्ञेयं सविकल्पसमाहितन्न इति एवं यत्नतः क्रमेण समाधिद्वयं संपाद्य स्वयमेव भवेन्ने निर्विकल्पकस ।
माधिमाह स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दाद्युपेक्ष्य निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थलदीपवदिति
वि॰ चू॰ टी॰ एवं सविकल्पौ द्वौ निर्विकल्पक इति त्रयः समाधयः एतत्समाधित्रयं हृदये बाह्याकाशादिबाह्यस्थले वनेषु
३५ त्पादयति हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपपृथक्क्रियत इति र
तिदृश्यानुविद्धसविकल्पः समाधिः शब्दानुविद्धसविकल्पकं समाधिमाह नैव अखंडैकरसं वस्तु स
35 च्चिदानंदलक्षणम् इति विविक्तं चिंतितं यः समाधिर्मध्यमो भवेत् इति अत्रापि केवलब्रह्माकारतास्मन
सो निश्चल इति निर्विकल्पकः समाधिर्धेयास्तब्धीभावरसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः एतैः समाधिभिः षड्भि-
र्नयेत्कालं निरंतरमिति एतच्छ्लोकप्रतिबिंबस्तत्रैव देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि यत्र यत्र
मनो याति तत्र तत्र समाधय इति यत्र यत्रात्ममार्गेणैव तन्मयज्ञाने विभोः नभस्तन्माथर्मिताश्चिलया
ऊविनात्मना यत्र यत्र नीलस्वरूपादौ अत्वमार्गेण वस्त्वादि स्वविभुमार्गेणाप्यभीभेदवस्तात्मनश्चेतन्मावि
त्वकाशाभिव्यञ्जने स्फुरति नितस्वनीलादेस्तन्माथर्मिनाञ्चेतन्मात्रैकैकरूपेमन्नाभावापनेदंपेलमात्रात्म
कविविधप्रतिबिंबवत्प्रकाशस्थैवेन नमात्रस्वभावनेविन्हपविश्वमितिश्रुतापयोचिनावैवयोलोयनेन ।

सपरभैरवतैव यथावनीभूतः प्रकाशमएवहृदयंमेडलेजातेनयथाउदेवसाचानीभूतानजगदात्मनाभाती
सामग्र्यायः क्षुताद्यंतेभयेशोकेगह्वरेवारणाद्रुते कुतूहलेक्षुधाद्यंतेब्रह्मसत्तासमीपगा ॥
लिपादांतं ब्रह्मसत्तांवक्ति न्नविरानंदस्फुरत्तासमीपगानिकटभितेवतिनोनयनत्रावसरेविमर्शएवस्वभ
हः समाविशेदयहुङ्कः ॥ वस्तुषुस्मर्यमाणेषुदृष्टेदेशेमनस्त्यजेत् स्वश
रीरंनिराधारंकृत्वाप्रसरतिप्रभुः ॥ सस्मितेतिस्मृतिज्ञानेनवेद्यमानेषुपदार्थेष्वनुभवज्ञानविषयीकृता
धारभूतेमनस्त्यजेत् प्रतिपदनुभवसविकल्पात्मकेतः स्वदेहंनिरालंबनेविधायानुभवरूपः प्रभुः स्वभा
वानुभवयोः स्मर्यमाणानुभूयमानयोरेकात्म्ययाज्ञात्मा प्रसरतिप्रादुर्भवेति ॥ क्वचिद्वस्तुनिविन्य
स्यशनैर्दृष्टिंनिवर्तयेत् तज्ज्ञानंचित्तसहितंदेविशून्यालयंभवेत् ॥ कस्मिंश्चिद्वस्तुनिदृष्टिमतिरूपांवि
न्यस्यकेविमर्शोदृष्टिमध्ये शनैः शनैस्तत्पदार्थज्ञानेनद्वितीयसंकल्पसहितंनिवर्तयेत् शून्यभा
वनयातस्वेस्ववादेदृष्टिमाधायनवानिमेषशून्यालयोविश्रांतिस्थानमयवेविषयः संयमीभवेत् देविशून्यालयोभ
वेदितिपादांतरम् ॥ भक्त्युद्रेकाद्विरक्तस्ययादृशीजायतेमतिः ॥ साशक्तिःशांकरीनित्यंभावयेत्तांततःशिव ॥
भक्तिरितिनपादपत्तनेभक्तिर्ध्यायिनःपरमेशितुः भक्तिर्भावस्वभावानांतदीकाभावभावनमितिकृतत्त

वि॰ भै॰
टी॰
३८

स्वागमरहस्यकथापिकं वस्तुन्येव वेद्यमाने शनैर्वस्तुषु शून्यता तामेव मनसा ध्यात्वा विदितोपि प्रशाम्यति
कस्मिंश्चिदेकस्मिन्वस्तुनि ज्ञायमाने सर्ववेद्येषु तदन्येषु बाह्याभ्यन्तरेषु वस्तुषु वेद्यमानेष्वपि शून्यताभावनी
याशून्यतां तत्कालसमनाभासेनैतामेव वेद्याभावात्मकेति विप्रकाशरूपां शून्यतां मनसा निर्विकल्पकेन ।
विदाध्यात्वा विमृश्य विदितोपि वेदनादपि प्रशाम्यति शान्तब्रह्मस्वरूपो भवति ॥ विदितशब्दैकार्थतोमे
दग्रस्थाद्रूपज्ञानवाचकः ॥ तज्ज्ञानेनवस्तुस्तमुभवविविनसहितेन तद्ध्यासनाद्यनेकैक विहृत्स्वनीत्येकपदार्थमात्रेहं
ध्यानदत्तत्तद्विषयसकलत्यज्ञानादिनिवृत्तेन सकृदिह शनैर्वेद्यमानवस्तुज्ञानानन्तरं सर्ववेद्येष्वपि ज्ञायमा
नेषु शून्यताभावनयात्तद्वेदनादपि प्रशान्तत्वं लक्षणो विशेषः ॥ अत्रनार्थसमाचारेपटले द्वादशेभिधानात् ना
त्र शुद्धिर्न चाशुद्धिर्न भक्ष्यादिविचारणा ॥ न द्वैतं नापि वाद्वैतं लिङ्गपूजादिकं न च ॥ न चापि तत्परित्यागो निष्प
रिग्रहतापि वा सपरिग्रहता वापि जटाभस्मादिसंग्रहः ॥ तत्त्यागो न व्रतादीनां चरणाचरणं च यत् ॥ क्षेत्रा
दिसंस्थानां समयादिप्रपालनम् ॥ परस्वरूपलिङ्गादि नामगोत्रादिकं च यत् ॥ नास्मिन्विधीयते किंचि
न्न चापि प्रतिषिध्यते ॥ विहितं सर्वमेवात्र प्रतिषिद्धमथापि वा ॥ किं त्वेतदत्र देवेशि नियमेन विधीयते ॥ तत्त्वे
चेतः स्थिरीकार्यं सुप्रयत्नेन योगिना ॥ तच्च यस्य यथैव स्यात्तथैव समभावेन ॥ एतन्मनसि संधायाय वर्ति

३४

हनं कृत्वैव कृतम् समाधिमथ्यकर्मीणि माकर्षो लक्षो लब्धा तेनैव निर्मलचित्तसत्वं ज्ञानो विषयान
पि नमेस्पृश्येत दोषैः सपञ्चपञ्चभिर्वाप्यसा अस्य योगिनः पेयापेयस्पृष्टता भ्रा पो भक्ष्याभक्ष्यान्न पार्थिवम् सर्व
पेवलिप्तैवनस्यैवेनजस्य यते निर्दोषं दिग्सम्बेनलिनस्पृहे निम्नमयेन विषापदा पिमत्रादि सम्बद्धो भव
यत्रापि विघ्नं नश्यतेनेन न तद्योगी महामतिः अशुद्धं कथं नाम देहादृपावभाति कम् प्रकाशितानि ति विके
किंशुद्ध्यशुद्धे द्विमध्यति इति सूक्ष्मशास्त्राकांक्षीमाशुद्धाशुद्धि विकल्पं विहाय केवलं विहिमशीलिवी
स्य इमाह किंचित्तेर्याः स्वता शुद्धिः साशुद्धिः शाम्भुदर्शने न शुचिर्हि शुचितस्मान्निर्विकल्पः सुखी भ
वेत् किंचिन्मात्रे वायथुक्कैर्थ ब्रह्मशास्त्रे तैर्यो शुद्धिः स्नेहलादिनाशुद्धिभावः स्वतामा शाम्भुदर्शनेपारमे
श्वरतत्वसाताकारे सति अशुद्धिः शोचमेव वदा माहेतोः यद्वा शम्भुदर्शने परमेश्वरभावितेशास्त्रे
किं तस्याशुद्धिर्न शुचिर्नेनेमलं स्यान्निर्दे शास्यभावमथानन्तात् सास्यशाखोक्ताशुद्धिर्न शुचिर्न शुद्ध इवेति कि
नद्वैश्शुचिः द्विवधा रागद्वेषो वा अशुद्धिर्नैवमहादिशुद्धेः न तस्यानेशमकिंचिदकरवेतानेनागतानात् य
दुक्तं महागुरुभिः स्नानलादिविशुद्धापिनपविशोवदिश्चवः वदन्तिमलमध्यस्थशुचीषकलुषाः
दिवलिति अशुद्धिरिति प्रवेमोभिधायतन्दतुनशुचिविप्रस्कापि पुनर्दे शुचिरिनशुचिपीनरुक्तानना

वि·भ·
टी·
३७
37

स्नानानुपयोगित्वदाढ्र्यप्रतिपादनार्थं मृदादिशुद्धेः कर्माङ्गत्वाभावादपि कालविशिमाभवन्नयदुक्तं प्र
स्नानसमुद्भावनादीजण्णानिह्नवनादिशुद्धत्वानाधिकारो सर्वदैवदेवपूजाचक्रमेणेति एतन्मनत्कविदुक्तं
नथास्नानाधिकारोस्ति मृज्जलादिशुद्धिविधेयेति नत्स्नानप्रतिमृदादिशुद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनभवत्वेति
नस्माच्छस्तितिचेत् भवत्वेतत् स्नानप्रतिबन्धकताभावात् एतत्स्नानेनिषेधेनकर्मतत्कुर्यादेव
येजानेमहेमृदादिनादद्वनेमेलाक्रियमानेद्दशेनस्नानेनतन्मृदश्चलादिदर्शनेनतदभिमानोपितत्रज्ञा
तिनाभवेदपि अतस्तुस्वेनविस्मृतमावदिशुद्धत्वनापनेः स्नानेनतत्तथास्थितिविधेयायायथावादेवार्थं
विहितमशौचनाभ्यासाहृदादिदृशस्यशनामेवभवेत् सत्वकदाचिदपिदेहेनपश्यति यदुक्तंभागवतेदा
देवनश्वरमवस्थितंवासिद्धेनपश्यति यतोध्यागमतत्स्वरूपमिति यदिनतत्स्नानोपकारित्वमृदादि
शुद्धिस्तत्कथंभगवताणीतं आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः इत्यादिनाशौचमपितत्त्वज्ञा
नमितिचेत्सत्यं मोचनीमाशौचादेवास्यवाकणानमूलनसमभूदेनसमस्तविधेयत्वात्तदुक्तंदाक्षिहितेआ
पोदिष्टतिवैमोक्षंसामासाद्वाकणावावगासेतमानमविस्तृतिनतमितिपर्येनेमर्वस्नानफलभूतमुत्व
मानमेस्नानशुद्धकृम्मितमतः केवलवाकणस्यापिस्नानानतरत्वंतोत्रमतस्तपापिमोणानाक्वोचपदेना

२

विस्तविंनानात्मकत्वं स्नानेकिंनवर्क्के शाकेनापीतिविलिनामनारत्नोगीकरणेन साध्य यमिशाह्ये
कनाह्नकणाविधानेइतिचेत् ह्रेतिनादिंयमनाभ्युपगमात्मायमः नवद्मनानात्मान्नदूादिशुद्धियमीटा
भीष्टत्वा: यदुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतावेवईज्याचारदमाहिंसाथानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मोय
द्योगेनात्मदर्शनमिति अनन्तप्रक्रियमाणायामपिमृदादिशुद्धौपरमात्मनोनकाचिद्धानिः निराका
रत्वेनाकाशवत्स्वभावात् क्रियमाणायामपिनकाचिद्वृद्धिर्देहस्यत्वमृदादिशुद्धोपिमलिनएवदेयस्माद
मशाश्वतःशुद्धिरेवतस्मान्मृदादिशौचविनाकृतोपिनिर्विकल्पज्ञानेनस्थितिमनःशौचेसत्कृमा
नोमलः स्यात्किंभवेत् सर्वत्रभेदोभावःसामान्येषुविगोचरः नचतद्व्यतिरेकेणपरोस्तीमद्दयापतिः
सर्वत्रसर्वेषुप्रदेशेषुभावोभेदः सत्कृत्यपिभेदोविज्ञाप्यात्मानन्तवोद्वादिनेयः स्वत्रूपः सामान्यजनेषु
विवेकहीनेषु गोचरो ग्राह्य: सर्वेषां प्रमातृणां सकलप्रलयकालादीनामद्ज्ञानामिकरोमीमाद्य
हे किंच शास्त्रस्फुटतयास्फुरणात् नतद्भेदव्यतिरेकेणामः कश्चिदस्तीमदेतिमद्दशीसेकं अदेद्वय
वपरमेश्वरः स्वतन्त्रप्रकटएव किंमायावायुपायत्वेणानुदिस्फुटतरस्मोपायात्वेषाणुचिते यदुक्तं उपा
यज्ञालनशिवप्रकाशयेत्स्फुटेनकिंभातिमदत्स्वदीपिति विविधसमिक्रमुद्राददर्शनः स्वयंप्रकाशेशिवे

वि॰ भै॰ टी॰ ३८

38

वैलित्यात्वादिति तथा सर्वविस्मिकाशेपि सुखपवेतेष्व भवतमेव सर्वेषु लः प्रकटेषिस्थिते येषहपायाः सनत्येनेन्नूले
नानविदेतिते मह्यार्थमत्र यो च योजानेति जडात्मिजल्पदायोपि विजानेति यात्मेवनमस्कारः सक
मात्मकेतेन भवतिकुलनाथ इतिस्फतिरपि उत्तेने गोपाय्यदूपपत्रतेन मुद्दह्योयेः उतेनेविद्याभूनातिमहा
ह्याम्हट्टयतिनः शाक्तो भूमिमुपदिशति समः शत्रौ च मित्रे च समो मानावमानयोः ब्रह्मणः परिपू
र्णत्वादिति ज्ञात्वा सुखी भवेत् शाम्भवं भूमिमाह न द्वेषं भावयेत्क्वापि न रागं भावयेत्क्वचित् रागद्वेषवि
निर्मुक्तौ मध्ये ब्रह्म प्रसर्पति प्रसर्पति विकसति यदवेद्यं यदग्राह्यं यच्छून्यं यदभावगम् तत्सर्वं भैरवं
भाव्यं तदन्ते बोधसंभवः यदवेद्यं ज्ञेयं यद् शानाग्राह्यं दत्तं उपादेयं यत् शून्यं सर्वालंबनधर्मैः शून्यं सर्वेतेनैवशे
षतः सर्वलोकेषणाशून्यैः शून्येन शून्यपरमार्थेन शून्यकस्वरूपं सावस्था क्वापि विज्ञेया साहशपशून्यतो
यातेन पुनर्लोकस्थेवनास्तिकाथ्योउपात्तितोत्रककनात् यदेववेद्यं ग्राह्यं तदेव शून्यं तेन तेन रह
गतनहनमाविताः स्वत्मभूः इमादेवीनयोपासितोवास्मा एतदेव विमर्शदीपिकायां यानितम् स्वतंत्रेप
रिपूर्णोव शिवाख्यं शून्यधामनत तनोनियत्रलीयते यस्मात्तन्मदयनि च तेनश्वरात्तनोजातास्तत्रैव
निवसन्ति च लीयते किल्लतत्रैव शिवाख्ये शून्यधामनि दर्शनानलतं हानि यानि शून्यानितोरपि नेमातुम

निर्विकल्पो शिवरूपो महेशोदिते ननदस्मिनयनयनननद स्मिनयत्रतत्र येनदेहिरूपनयातनो मनोपपद्यते
स्वरूपेणमितिरश्मिष्ठिसातेश्रपरमेनयेत् स्वाहमगाद्येनेसोगतनाशस्यतोज्ञडाशनिस्वातेशरूपेनकृमेनस्थायर
माव्योगगनकल्पमादिद्वैपिममारूतिशब्देनमहासामानस्वरूपत्वात्कृतमहासमाहेशकालावशेषितं
स्वरूपकत्वात् नमम: सर्वसामानरूपेनमारेमखरमित्रकेरूपनदेवसर्वस्वरूपमेवभावोमेवेनेनभावनीय
रूद्रावनाधकर्षणोपपद्येनेसमगवोयोभवेत् अभावव्यापकमहासमासमरूप यथकदीकृतेमदेखशातेदः
पादे:कः सद्भावविशेषः कल्पमाऽवतिगगनकल्पमए यत्स्फुरणात्मात्मा लोकः स्फुरणं च सर्वसामा
न्यमितिसद्भावः सर्वेतस्माद्विशेषाभेदो: सद्भावेः सनमितियावत् को: सद्भावोगगनश्चपरमतः कल्प
मात्रकश्चिदिमर्थ: अत्रदेतमाद यत्स्फुरणात्मात्मेति निमनिराश्रयेस्मिन्व्यापिकोकलनोत्ति तेः
वाव्याकाशेमन: कृतानिराकारोसमाविशेत् निसत्वादिविशेषणापतिपादितव्यापिकेवा स्वगगने
मनोविमर्शात्मकेद्वानेकृतासमापनेविधायनिरालंबनचिदुदयसमाकाशानिष्क्रान्तमसूनयामवि
शतीतिशोक्ताव यत्रयत्रमनोयातितत्रतत्रैवनन्तत्वामम् एतस्मान्नवस्थितमानिस्तरंगस्तनोभवेत् यत्रयु
नविषयीमनश्चावल्याधातितत्रदलतेनेवाविकल्पसंवेदनेनमनसानतत्वांपरिहृत्यशनवर्षिगतेदस

वि॰भै॰
टी॰
३९
39

नरथ्यमभावात् इसदभयाधीनविकल्पनिरोधयन्नित्येनेत्यानिनीमा अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्य
ते इति श्रीभगवद्वचनात् विकल्पनिरोधे वैराग्याभ्यासयोगबलाद्धयानमसौ निरालम्बननाभ्यासि
युक्त्या परभैरवावेशवान्भवेत् उक्तं च श्रीगीतासु यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ततस्ततो
नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् भयात्सर्वं रवयति सर्वदो व्यापकोऽखिले इति भैरवशब्दस्य सन्ततोच्चा
रणाच्छिवः भापरवशमवरवनत्वमयमर्थः अनुत्तररूपे भकारे रकाररूपरकारः अनुत्तरविश्रान्ति
र्वानन्दः इकारो विश्रान्तिरधाने तेनेच्छाक्रियाशक्तेः भावभः आकारो ईकारश्च भासंविद्रूपः प्रकाशः
ईकारो इशानं वा नेदवश्चुवनत्रयपरयामनिवृमायाविनिवहपादश्चव्याविनियदानुप्रविशतिनहा
अहंइमेनत्देकारतयासमपयते अनुत्तरानेदयोविकल्पायाग्रसमणेनेकारो समति नत्थापिपुनरनुत्तराना
हमेकवहादेकारोपमतिः अतएव संयत्ररसेशापकारापकारयोः अतएव अवस्ति इवुनि यदृत्वेनन अश्रा
पुरमेनन अकारपकारयोरेकादेशेन एभावः इति संविन्प्रकाशः शबलीभूतः संयस्फुटाक्रियाश
क्तिस्फुटक्रियाशक्तिमनमकारार्थः अतएव प्रकारोकारो शप्रकारः सानन्देश्वरत्वात्केनेत्रेमेवप
दमायमर्थः भयासंविन्प्रकाशरूपयार्धकारः क्रियाशक्तिमानन्देश्वरः सर्वं रवयति विमर्शनीति भैर

३९

वक्ष्यमाणेनैवाभिप्रायेण यत्साभयाज्ञानानाम्नि क्रियाशक्त्याप्रकाशैरूपमाहेश्वर्यं स्वं जनकयात्क्रियाशक्त्या सर्वं
विसृजति यद्वक्ष्ये ग्रासभिज्ञायां तत्त्वभूतानां ग्रन्थिश्रजीवदाश्रयः ज्ञानक्रियाबहुलतानां जीवतां जीवने
मतमिति अर्थान्तरं तद्द्वितीयपादेनाह सर्वदेशव्यापकोऽविकल इति तथाभयात्सर्वं शुभाशुभेतानि ददाति
सर्वेषामन्तराकृतिव्यापकतयेति भावः इच्छाप्रतिनोगाकेवल्लुर्यो वाशुभमेव वेति ह्युपनिषत् इमद
निशामुत्राराणामरमशिवीभावो भवति एतद्व्याख्यातामाद्याम्नश्रीमदभिनवगुप्तपादैर्देशितम् आत्म
मेवनमाभिनामविसरश्लोमांखेरवाजरकोमाकिंचदवीयसीमपिदिशा जानाम्नि हृयेद्वल्लात् यत्संसे
रवेमेरवतिरटतोद्दृत्थिविस्फोटनकृद्धनाशवपाशपंजरभरं कायोपानेनायतेरुति अग्रस्दे
देश्यसानमसभवरामितिरूराणाकाश्मनोवलादाक्रमज्ञानेकवृत्त्यसशुभमेवपिपाशपंजरतेस्वकायस्प
गकाशायमानतेविनानसभवति इत्यतः कायोपानेनायतरणुक्रमसमसत्वनादात्म्यभावनयाजी
वन्मुक्ततायांपरमेश्वरैकरूपतावशात्मरसिद्धिलाभः यत्स्याद्वेतं आत्ममेवनमामिमतिपत्तत्त्वविद्ह
तिविमर्श्रीमदभिनवगुप्तपादैर्देशितम् इयंकारिकेनीयशृह्यअनेनरहवत्सवमितमरः कायोपिसो
ढायनइतिपाठान्तरम् केचित्तुयत्सदेवसीयततिपटंति तत्रमाधुयदिश्रुवइमादिपदमसिद्धिः

वि॰भै॰
टी॰
४॰
40

स्याच्चैतन्नत्संगाङ्केन यद्यपि प्रकृतप्रश्नकेष्वपि पूर्वपादेष्वपि न यथापि धातुत्वोपसर्गार्थो भवति: कृत
मरत्वात्समपीद्योजनीयः नत्वावहेव पदमध्याद्देकारापेत्ता भवति: रेफापेत्तो वा समुदायपत्वेतन्नेदं
भैरवत्ति वर्णी शुगणाभरणाद्ध्रि केवकारमात्रमस्य रवणार्थस्य युक्तिमत् यतः प्रवर्णद्वयं संयोज्य पुनर्वका
रमस्पृष्टं संगतरेफसंयोजनेन काकाकिमायापादने युक्तं कृत्वा लभ्यतेनन कल्पनागौरवात् भवा
रवणावमनार्थो भैरव इति विरतनार्थोपि न युक्तिमहः भैरवपदस्य सिद्धनादैकारस्य ह्यविरपातोवका
रवैकैरवपदासिद्धिः अतमाह द्वितीयचरणेन परमप्रकाशेवसर्वं दनमाखिले व्यापकत्वेविहते नद्याति
वातिक्रियायुगलार्थो द्वितीयपादोक्तः देमराजादिभिर्व्याख्यातः यतो विज्ञानो ध्यानमेगालस्यो
कस्मादैभभरणाद्युक्तपवप्रकटीकृतः सर्वधारकः सर्वपोषकः सर्वप्रदः सर्वव्यापी भैरव इति स्या
त्तस्थाभिधेयविचार्यभीरुणामभयप्रदो भैरवः तथा भवभयाक्रान्तस्य कारणाभीरव कृपामीशः
भातिनरत्वादि इत्यनिवालयतीति भैरः कालः तेवानीमादि सकपालकल्पितस्वेवान्त्र्यमात्र
नैशुत्यायदर्शीनविषयोगजः निमीलनमेवविपर्यय नरत्रसासासार्थ विवेकविषये सहृदयाप्त
प्रमाणमिति तेनत्वं गुरुभिरेतजनक्रन्नवतावतकात्तरयोजनार्थत्वे तयालोकसाक्ष्यदीपितन

४॰

यनैवेत्येयः अहंसमेदहमित्यादिप्रतीतिरपिप्रसंगतः नित्यायामनोयातिनत्स्वानंदस्वरूपाक्रमी अहंममे
दमित्यादिवृत्ताहेताज्ञानप्रसंगेनापिनित्यायांस्वनित्यत्वनियतुद्धगोवचेष्टार्थिदेभावएवमनोयाति अहंविमर्श
स्याकृतिनत्वेननिर्विशेषत्वात् परमानंदात्मकत्वेनात्मनोनकदाचिदपिहिक्रियते इत्यादिविमर्शस्यपर
मात्मत्वेनसर्वत्रसत्वात् अप्रबुद्धादीनांसर्वेषामेकएवात्मा सर्वेंद्रियाणामेवरागिणःस्वात्मत्वेनेवपरमे
श्वरभजनेप्रेमैवप्रसक्तकेवलमित्यत्वात् अहंविमर्शस्यानंतानंदत्वादिनाविच्छेदाभावात् प्रबुद्धा
त्माप्रबुद्धात्मावानेदस्वभावएवातोमेदस्वानंदादिभिविंद्ययावत्प्रिययोस्वानंदस्याप्यस्वात्मा
विषयेपरेप्रेमनकदाविहीयते इत्युक्तं यथा नत्वात्मनःप्रियार्थं सर्वं प्रियंभवतीतिश्रुतिः न
स्वात्मानंदस्वभावात्मास्वमेतोःमुक्तोवा मानभूवंहिभूयासमितिप्रेमात्मनीक्षते अतस्तत्परमेतेनप
रमानंदत्वात्मनः तमेवात्मेशःसर्वस्यसर्वाश्यात्मनित्रागवान् इतिस्वभावसिद्धांतदृष्टिं जानेजयेज
नइतिनत्स्मात्कश्चिदप्रबुद्धोनकश्चित्प्रबुद्धः स्वप्रबुद्धोवाकिंतत्स्वतंत्रःपरमेश्वरएवतथानथाभाति
प्रबोधयबोधयतैबोधयकल्पनयातत्त्वातेर्य्यविघटने अतोबोधादिविकल्पादिनत्वेनशांतोभवेत् अवि
नाशीवाअरेयमात्मेतिश्रुतेः इत्थंकौमेनमाऽङ्गणकल्लोमाहात्म्यादिशास्तनः इतिपादयत्रमने

वि॰ चू॰ टी॰ ८२

५१

कटाक्षेणात्मसाक्षात्कारयोग्यां भूमिमाह । नित्यो विभुर्नित्ययोगो व्यापकस्सर्वविशेषविषः शास्त्राणां मतिस्तत्त्वं
व्यापकत्वात्सर्वथोनुरूपतः विभुः परमेश्वरो नित्यानित्यादिस्वरूपसमर्थान्तर्गतोन्नतः शास्त्रान्तरदृक्षितयत्क
नार्थिः कृतकृत्योऽभवतीत्यर्थः महत्तापयोनापि नामकीर्तनमात्रात्तान्मलव विनामतोपदेशपदेभिहिते
नामापि ध्यायतो ध्यानेः किमुतात्मतत्त्वमेकत्वमिप्यादिना इतिशब्देन ज्ञाने भ्रमपद्वेत्ति विदां नाभिमताभि
इन्द्रजालप्रायत्वमाह । अतएवमिदं जालमयमिदं सर्वमेवस्थितम् किन्तर्हि इन्द्रजालमयमिति सदास्यैव तक्रमे
व्रजेत् अतएव निस्तत्त्वरूपमन्तर्वेन्द्रजालवत्किन्नाम न किञ्चिदित्यर्थः अतः सर्वमिदमिन्द्रजाल
वत्तत्त्वमित्यर्थः आत्मनो निर्विकारस्यैकत्वानेकत्वा क्रिया ज्ञानायत्तावद्विभीवाश्रतः सूत्रमि
दं जगत् बोधात्मकस्य चिदात्मनो निर्विभागत्वेन निर्विकारत्वात् ज्ञानेनैकस्य च वाक्क्रियाज्ञानक्रिया
विकारप्रवृत्तिदायत्ताभावाः पदार्था अतः सर्वमिदं शून्यमेव ध्यायेत् यदुक्तं ज्ञानेश्वरपतिकृदृग्रहैः दिशः
सर्वभूमिरापोनलोनिलस्तथा वायुश्च खं मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेयगुणाः सर्वं शून्यं निरालम्बं सर्वं प्रति
ष्ठितम् यत्किञ्चित्कलभावरूपं तेषु निर्गतम् तत्सर्वं तत्त्वमायासमोपमस्थितम् प्रतिभाज
त्वेषु च सर्वं शून्ये मतिष्ठितम् अत्मात्मवर्तिनेशक्तिः शक्तिवर्णाग्रजन्त्रिरे वर्णाश्च तथा मंत्रा मंत्रेभ्यः सा

शिरश्छया तस्मात्कुमैनगाञ्जायेयमनन्तरूपकद्धाविनेति यतस्त्वमेयकाकादिरूपंजगद्भावं न किंचिदि
तिनिरूपणस्तुत्र्मेविरोत्वत्र्भावस्याम्मिविति शाकीभूः नेमैवयेनमेमोनोभीतस्येन्नाविभीषिकाः प्रति
विंबमिदंतुत्र्मेलेहितवविवस्वतः ममवित्स्मात्रस्वरूपस्य नवेयोमोहोवादेशकालाद्यपरिच्छिन्नात्व
निच्छिन्नरवेवंवंधमोत्वभावान् केवलमेतावंधमोनादिकल्पनामायाशक्तिवशादपरामृष्टस्वरूपस्य
मीनस्येवद्वितीयाद्वैतभयंभवतीतिद्वैतम्रमस्यानन्तुविद्वैतपरामर्शशीलस्यविभीषिका वटकडीमुपा
दनशालिस्वत्वात्तार्थाः पलालवरूपाद्याः नवत्तानिनत्वकिंकरिष्यन्तेतासनेनवंधनमिदंनकमेष्वा
मिदंकर्मबन्धमनेनैवमोत्तश्नाद्याः कल्पनाः निहेगुणपथिविहरतोकोविधिःकोनिषेध इति श्व
कमसुपदेशात् उक्तेवकल्पनकविनाशालीमलालपुरुषावलोयः कृशानुदयानन्तश्वटकपे
टकभीतिस्तैनैः आनेस्वपवविद्दितोविषेनेविदध्यात्किंतवमेजननहृतोवनकेजनागामिति यथात्स
यैस्यविंबमेवयतीपजलमयतस्ति नथावुद्धिरेवपरिमितविषयावञ्जेदेमुक्तेदमिमाकारानन्तरतीत
नादित्तिवुद्धिमेवमजेत् अंतःकरणात्मागमुक्ताबाह्यकरणात्मागधारणामाह इंद्रियद्वारकंसर्वंहे
त्वदुःखादिसंगमम् इतीद्रियाणिसमस्तपस्यः स्वात्मनिवर्तते सेवध्यमानस्यखदुःखादिमयंसर्वे

वि·मे·
टी·
५२
52

मिंद्रियद्वारायातेन नत्वममविदात्मनोवास्तवमिमतोऽहंतोमिंद्रियाणिपरित्यजेत् इंद्रियाण्यमेव
एवमस्यानात्मनः यत्त्वस्यतेस्वरूपावास्थितत्वएतेहि चिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयस्तत्कृतनयेनस
स्वरूपविमात्रचिद्विलासज्ञानमिंद्रियाणांस्वस्थितेवर्मनेवमेन इतिलिंद्रयेलट नत्वात्मएष्यएवृत्तिष्ठेत
ज्ञानप्रकाशकेसर्वेसर्वेणात्माप्रकाशकः एकमेकस्वभावनाज्ञानेज्ञेयेविभाव्यते सर्वप्रकाशवेद्या
वस्तुजातेज्ञानप्रकाशकमस्तिक्रमस्तुदेवद्वलमितिज्ञानपदमेकमेतिप्रयोगेनज्ञानेवेदकात्माप्र
काशायस्मानेवेविदंवेदकप्रकाशंएवेद्यमिमर्थः वेदकमाध्येवेद्यमनुकावेद्यमाध्येवेदकमनमाह
सर्वेणात्मेति सर्वेणवेद्यजातेनात्मावेदकः प्रकाशकोभवतिवेद्यमृतेकिमुपेतंवेदकत्वंवेदक
एववेदकइतिकस्यवेदकइत्यर्थः अतोवेद्यएवजीवितंददातिवेदकस्येतिवेद्यनवेदकस्वरूपंवेदक
नवेद्यनात्मएवप्रकाशितनात् तन्मोज्ञानेवेदकेज्ञेयेवेद्यमेकमेवननविशेषणाभावयेन् यदुक्तंयाव
वेदकाएकेनावेदद्यः कथंप्रिये वेदकंवेद्यमेकंतत्तत्वेनास्त्यशुचिस्ततइतिकिंच प्रकाशमानं
नपृथक्प्रकाशात्सचप्रकाशोनपृथग्विमर्शात् नान्योविमर्शोऽहमितिस्वरूपादहंविमर्शोऽस्मिचिदे
करूपइतिनीमाप्रकेशकेज्ञानेनात्मनःपृथक् सर्वशास्त्रवाच्येज्ञेयजातेज्ञानात्मपृथक् इमेका

भावयेत् । अथ निर्विकल्पदशाप्राप्त्यर्थं सर्वोत्कृष्टत्वाद् ईशानस्यात्मस्वरूपं सिद्धेकस्मात्मपि विज्ञाना
नोपरमात्मत्वं यावज्जीवं जीवन्मुक्तानां देहपाते पुनः संसारविदेहमुक्तिः । परमेश्वरस्य रूपाभेदात्मत
त्वानां नन्तु ममात्मत्वं प्राप्तायामपि येव समवलीयते । एतदुपनिषद्भ्यामाभ्यां निष्कलशिवोपासकानां नकृत
विहिताग्नेपञ्चमात्मपुरुषस्वर्गनिर्गमनमिव सकलवलयाधिष्ठविवादमोगगमनमिवोत्क्रान्तिरपि नेषां
नैव भवेत् । किन्तु निष्कलब्रह्मोपासकप्राणानां तत्र मरणकाले प्रतिमज्जलबिन्दुवत्तत्रैव लयाय तस्यान्तेजि
ज्ञासा सदिति पुष्टे निर्विकल्पं परं पदं यदाहुः केवल्यमुपनिषत् । यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बु
द्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिमिति । परमगतिशब्दप्रतिपादिते सर्वोत्कलत्वात्तेभेदवशरीरमेव
तेषां सतः सिद्धत्वपुनः प्राप्यत्वाभावात्तिलतनमथादित्यिदसाधनापेक्षा कामे मलातु तनोत्येव भवेत् । एतत्सर्व
मभिप्रेत्याह मानसे चेतना शक्तिः शान्ताचेति यत्र हूयते । यदाभिषेपरिलीयते न तदा न द्वैतं वेवपुः । अतः सा
नुभवानेतदस्माहिकेयत्नेवेनतद्धिकर्तृत्वज्ञानानेनप्रमेनसप्तापिजीवन्मुक्तिवस्थायामिवकस्थेनोपलभ्या
ते इति चेत् । सदण्डस्य मरणे सत्येवाभिमानः परमेश्वरत्वसेनतद्वत्सत्त्वं यदेहे द्वियाविभिजीवदशाप्रभृपराम
श्रीत्वमकः स्वेनानेकदाविकल्पस्वरूपाविश्रामावास्यादनेपरिमज्यप्रतितिष्ठन्तसदाप्रभूपरामः स्वरूपा

वि॰ भै॰ टी॰ ५३

53

हि विनिंडणानानेनस्मत्तुज्ञानिक्रियावस्थाहिमतेत्रेणापरात्मनाभ्युपगताता इत्यतो ज्ञात्स्वनायणुपल
ब्धिः इयमेवावस्था श्रीभगवद्गीतास्वतथादेहानभ्यासिभ्यौँ ग्लान्नत्ननगुह्यतीति मालाभेत्रावस्पदेभि गवव
पुः स्वरूपादेहातरथाभिवेवहेपायनेननिर्दिष्टा इकेचभेवस्वात्नस्यनतत्वभदावके मतेवेहषृपिंडस
नकिंचिद्रूपलभ्यते स्वेवहः त्वितवेवास्तिपरमानंदभावनात् जिज्ञासारदितेस्यानेयत्रेदेवानिरंजनः
अकालकलनादेश्वगीमागमविवर्जितः निरालंबो निरुन्मादः शून्यभूतः शिवस्त्वयं संज्ञातावेवनि।
जीवसंज्ञासाक्षोमतूपिणी तथात्रैवदीवीप्रतिवचनानेनत् विचारमितेयैकाकोकदाविस्कृत्यरुप
ता सर्वसर्वमयस्यादतद मेरुत्वयामहे कदाचिदीदृशविस्पष्टरूपमतदृदीक्षितम इतिअनेनाभिप्राये
णाजैमिनीयाश्रपि अमेहस्मयेनिजीवस्यापि पिंडस्य विस्तसंवेष्यएकविंशतितत्त्वानानिवितंतिश्रम
थाश्रविनाशीवा अयेश्रयमात्मानिमोनिमानो नजहातिस्मतेवापिसर्वव्यापीयतेजयश्रति एवमा
दीतिवाक्यानअप्रमाणानिस्फुः तस्मात्सचेवेषभवेवषृतिविकल्पमेवति नकश्चिद्दोषः जयरथो
पि एतदृदृस्मनयविक्षितानोनीथ्यादिकमणुपश्रमेव यद्धंकेलोत्रवदन्नमिदसितार्थेश्रीकल
लोकरूपेजनममरणाभावाकाननाः कल्प्यमाश्रविदितपरमार्थास्तैनीर्थेदेवालयादिष्वयणायप

५३

दिशेतोहंतनापत्रपेनइति नन्वेतन्मार्गश्रद्धावतोविवेकिनोजीवन्मुक्तिरपितत्त्वमिवभासतेनेक्ता
कथायपञ्चदशीनजीवनभृतायांश्रेमेष्ठिवाभ्रीयाः यन्तोत्रेपि नयकल्पनयायस्तोक्तेविवेकपत्यात्तेने
नुत्वमिवनसाजीवन्मुक्तिर्गतागतनीयताम् प्रसवप्रमेयप्रमासमेवसंविदिसंस्कारमभिलषतिने
वामेष्वायाः क्रियाः पञ्चकल्पिताः इति मनसोपिंडश्चविनाप्युपदासेव यदुक्तं प्रागजन्मकोटिसमुपा
र्जितदुःकृतौ यश्चवेदावदेकमपिपिंडमेवतिजेन्नः कुर्वीयश्वासमनरतोपिगुरुम्मैतायतस्मैसमर्पयति
पिंडमितिप्रमात्मितिति पतन्मयावलेबिनोमरणंजीविनेवतत्वलतयेस्मात् मरणंजीविनेवदेहस्य
वनत्वात्मनः जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियतइत्युक्तेः एतन्निस्तत्वंगोपदेशमघोर
कथापिधारणायानेश्चलेसमाप्ययोगिनोद्विविधादशाजीवन्मुक्तिः पिंडपातानंतरंतुविदेहमुक्तिः
इति नन्वयावज्जीवावस्थायामानसादिवनष्टयंपरेदीयमेवसर्वत्रसर्वदास्थितमात्राविदितंविनः
नत्वसमकाकायम्नात्मगेप्यदेहरूपानेतच्छेतानवोपायात्वेदेहोनरमेवपरमेस्थानास्तुपतानान नवसदेहो
नरमाभिरुक्तमननदिसर्वगतस्यात्मनइन्द्रोतिसंभवति यदुक्तंवीरयामलेइन्क्रांतिर्विद्यतेयस्यन
सर्वस्यात्मानकल्पनामात्रेणपरिच्छेदश्रमर्थः अस्मानेस्वमनिभ्रोमेकस्यान्क्रांतिःकथकमेतन् यदिमा

वेगतोदेवोवदेदान्कमिकयास्यति । यथासर्वगतोदेवोनचटत्वस्थलदाभवेदिति इतियमस्त्रक्तिर्जीवा
त्मकस्येवतत्वेदेहाभिमानिनः कर्मजन्त्रसंततसमलिनवासनाश्रयत्वेनपरलोकगमनमेव श्राद्धपि
ण्डदानादिकंतदुपयोग्येवयदेहाभिमानवासनाश्रीमदभिनवगुप्तपादैर्देशितानावाग्मिकीअस्तिमेपि
ण्डदोयाहेपिण्डदानाक्रमात्तथाप्राप्तोमेवयथाभोगंस्वर्गादेहास्मिन्स्थितः अहमुक्तिययाश्रुतिह
स्मामादिकर्त्मया स्वर्गंभोगंमहमनेनमात्रसज्ञेयास्थितः नास्तिमेपिण्डदःकश्चित्स्थयेवाप्स्यति
ऽः क्रमैः नमेश्राद्धानास्तिकश्चापिण्डतामिनःकालेवशनिःसंवितन्यकारपूर्वनध्यानतथ्यासनियफलके
श्रोमेवेनतत्वतन्तरनलमप्रकृतेनपतदुपसंहरति निःसंगयोगोपदेशानाशानवृक्षेसमासतः द्वाद
शाभ्यापिकेदवियन्तानातत्त्वानविज्ञनः द्वादशाभ्यापिकेशानेशतेद्वादशेवत्तेशाने अत्रैवैकतमेवा
क्रोजायतेभैरवःस्वयम् वाचाकदोतिकर्मातिपाशात्नुग्रहकारकः अत्रैवैकतमेवतेशुपदेशेव
मध्येयककश्मिनपिमुक्तः समादिनोवाचानस्थनः प्रयत्नेनस्थः अजरामरतामेतिसोणिमादिगु
णान्वितः योगिनीनांप्रियोदेविसर्वमेलापकाधिपः जीवन्नपिविमुक्तोसौकुर्वन्नपिवैवेष्टितं श्री
देव्युवाच इदंयदिवपुर्देवपरायाश्चमहेश्वरः एवमुक्तव्यवस्थायांजप्यतेकोजपश्चकः इहमिह

रूपोभासः सर्वभिन्नस्यावस्थायां समांजपत्वेनैको जपश्च कोभेदस्याभावात् ध्यायते नैको महानाथस्वरूपतो॥
कश्च न रूप्यति हूयते कस्य वा होमो यागः कस्य च किं कुत्र महानाथे हे देव कस्य वा किमर्थं श्रीभैरव
एवात्र प्रक्रियावाह्याभ्युल्लेखे वस्तुगत्या भूयो भूयः परे भावे भावनाभावत्वेनेदृशा प्रक्रिया सम्पादिका
परे भावे विमर्शरूपेण स्वस्वभावे या भावना विमर्शना स्वहमेव परोहंमः शिवः परमकारणमित्यादिरूपा भा
वत्वेनेत्संपाद्यते जपः होमः स्वयंनादो मन्त्रात्मा जपः परिकीर्तितः सएव नादोऽकुनादि विमर्शात्मा जपनीयो दे
वो या भावना निष्पाद्यते स जपः शन्दुयः जप्यस्तादृक्स्वयंनादो मन्त्रात्मेति निष्पादयकमन्त्रः स्पष्टं कीर्तिता
मिसिद्धति कदाचनेति मायात् अत्रस्तद्मवस्त्वश्रेष्ठशमयेशास्त्रि ध्यानेऽदि निष्कलतान्विद्धि निराकारानि
राश्रयाः नतध्यानेशरीरादिरुपवदल्लादिकल्पना निष्कलाभाद्रूपश्च निराकारत्वान्नोहोत्तवं स्मृतं।
निराश्रयाकेदहादशान्तान्ताश्रयहीनाश्रयवावाह्योपकरणस्वर्वा हजाग्रसिद्दर्शनेन निर्विक
ल्पादिविपरावेशादसमावेशनिमित्त स्वानामग्रध्यायोयोमतिः क्रियते हद्वा निर्विकल्पपरोवा
स्मिसाक्षात्काराद्वाहृत्यः महाबोधिपरविमर्शकाशश्रद्धात्राक्रमशापकर्षयोगालयाविश्रान्तिः सापरमा
स्वजातस्मारम्भध्यायेनोमनस्वजा अत्रैकतमशक्तिस्यायोनमयंतदिनाहितम् भविनाकारतमात्रतत्त्वमि

वि·भै·
टी·
५५

ष्टं तत्सूक्तम् एकतमं युक्तिस्थं योगिनेति शेषः महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिकं हूयते मन
सा सार्धं स होमश्चेतनास्रुचा महाशून्यस्य स्वरूपस्यातिशून्यपदस्यात्मसमस्तालयो यत्र एवं तेनात्मनि वह्नौ तत्र
भूतेन्द्रियविषयप्रपञ्चनन्तरमात्मादिद्विरूपं विश्वं सकलं जगत् नादिभावाकल्पनाहेतुना स्रुचेव चेतना विश्वात्रसंयात्री
शक्तिरेव स्रुक् तया हूयते एष महाहोमः अतो हविर्दीनविमर्शः चिन्निरुक्तिसमाजमिमादिश्रुति
महाहोमः स्वर्केतिनेति पावितान्तर यागोऽत्र परमेशानि तुष्टिरानन्दलक्षणा क्षपणात्सर्वपापानां त्रा
णात्सर्वस्य पार्वति यागो हि पूजा रुद्रशक्तिसमावेशस्तत्क्षेत्रं भावना परा अन्यथा तस्य तत्त्वस्य का
पूजा कश्च तृप्यति पशुप्रमातृरुद्रप्रमातृत्वापत्तिरूपात्मा या शक्तिरनाख्यविनाख्यानस्या समावेशः त
न्मये भवने तदेव क्षेत्रमिति अन्वयः स्वरूपाणां स्वपदे निर्वेक्षितिरूपणादिति यागतेत्रादिकं कश्चिन्मि
तिर्देवीप्रश्नविषयआद्यशब्दयागहोमस्नानमपि निर्दिशति स्वतन्त्रानन्दचिन्मात्रसारः स्वात्मा हि सर्वतः आ
वेशनं तत्स्वरूपे स्वात्मनः स्नानमीरितम् तत्त्वेनवतनुनः स्रुतहेषादि यैरेव पूज्यते द्रव्यैस्तर्प्यते वा परः परः
यश्चैव पूजकः सर्वः स एवैकः क्व पूजनम् यैर्निक्रमसमाधिभिर्बलिवलिपिशितादिभिश्च परापरैः निप
रोदयाः साहितः परः परमेश्वरः अनेकपूजनपूजकपारमार्थ्यसजात्यातिरेकेणानर्कविदमात्मजन्मादी

नर्थः ब्रजेन्माणो विशेजीवः शक्त्याकुटिलाकृतिः दीर्घान्मामामस्तादेवीपश्चेश्वेपरापरा स्व
स्यामन्त्वविवित्तिष्ठ महानन्दमयेश्वरे नयादेव्यामस्माविष्टः परोभैरवमाप्नुयात् एकनातिदिवारात्रौ
सहस्राण्येकविंशतिः जपोदेव्याः सप्तहिष्टः प्राणाद्योतलक्षलेभः कुर्वप्राणा इति सकारहकाराजे
पान्मिकोपदादेवीशुपकोनेदेश्वासेमनमाकुर्वन्निति दे सोच्छ्वासमनमाकुर्वेशान्ते प्रलीयते इति सच्छो
पिद्दिनाशुनः सर्वेषु लोकेषु वनस्थवराणेषु फलभूताः स्वलभूमिप्रज्ञायाद्रमितानिर्विकल्पावस्थ्य स्वो
कश्चेयतानेउपसद इति ब्रजेन्माणा इत्यादि प्राणाः सत्यमेवरूपः प्रकाशा ब्रजे हृद्दिनिः सदेतज्जीवोदमिति
वप्रकारः त्वपारूपः प्राणाख्यवद्विनिः सदोणः पानस्पोनः प्रवेशानेजीवात्मतामभवनीतिसम्भावना
यो लिटजीवस्य प्राणानवैनिवान्याणासहकारलिपिवक्रकुटिलाकृतिनाजीवोपि कुटिलप्रमाहस्या
नः प्रवेशाभावेजीवपवनस्यादिस्वपानदेशवजीवस्पाङ्गभावइत्यनेनविशेजीवइत्युक्तवक्रनमपि नस्य
मानेयपञ्चमेशाकूयेवक्रेइलिमाश्रयोस्तुल्वोः सार्धत्रिवलयाकारत्नान्देतस्याप्राणशक्तिरपिकुटि
लाप्राणानतेवेशीप्राकाशोवालाग्रशतभागानामतिमोभागः परमसूक्ष्मानिराकृतिः प्रायारवक्रत
यादेयस्माण्डपवयोरहकेननततमत इति प्राणपवकुटिलः हृदयाकोणसविन्मात्राज्जीवदशोन्मृतिः

वि॰भै॰
टी॰ ५९
५८

प्राकं विमर्शात्मा प्रसिद्धो नित्यक्रुतेः पूर्णाहं विमर्शे संविन्मात्राद्यनन्तदेहाभिमानिजीवत्वं महाकाशे:
मतिर्वलयाकाशाद्भूतिवत् इडायां वामनाड्यां संवलनात् पिंगलायां दक्षनाड्यां वलनात् प्राणश
क्तेर्हि वलयाकारत्वे सुषुम्नाख्यामध्यनाडीत्वसाधैमात्रात्मनानुसाधी प्राणास्य हृदयाकाशाद्द्वारे
दूर्णेन द्वादशान्तादवरोहणेन प्राणात्मकत्वाद्दक्षिणप्रवेशोऽवरोहणेनापानदशायां स्वनिवर्णाद्धृदयामविनिः
जीवस्य जीवत्वमेतद्गतिर्हृदयवाक्यभाषणेन देहसंदेहमेतिमंत्र जीवो जपतीति सर्वदेहभ्रमणात् जीवपदवज
पतित्वपरमेश्वरः देहमितिमेत्वान्नूनाभिमानयत्वात् ईश्वरदशायां पूर्णोदनात्मकतया अहं
सः सोऽहमहमिदमित्यादिविमर्शोत्कृष्टत्वात् इदमात्मानमिदमुपादेयमिदं मम नेदं ममेति हानस
मादानधर्मित्वाहमवु एवं चिदर्करश्मिविकासे चिन्प्रकाशः प्राणात्मसंकोचेन त्रिरूपानः पव
मदृशयोद्वयोः ईश्वरसदाशिवयोर्दिनत्वपर्यायरात्रिभूयोः महाभूताद्दहाकाशस्य विकृत्य भू
मिः पराद्देवी विज्ञानानन्तयोः सर्वसाधारणफलभूतानिर्दिष्टा एतस्याविनूतरूपत्वं दर्शयतिदीयात्
मायामहादेवीपरात्रयपरापरेतिसा महादेवी महद्देवैकप्रकाशात्मरूपास्वविकासनवयोममात्रप्रमे
यप्रमाणगामिनीमहेतिवर्णाद्धृदयस्वात्मप्रदानाद्विश्रान्तिभाजनत्वेन कर्णिकाकाशकाशस्थानात्वदस्थाद्

पेनेन स्थित्वा नान्यार्थस्यान्तर्बहिःकरणे विसर्गकर्त्री अजपाख्यपदेशा इति मतीति विना कृतिर्भवति न
सापव विस्तारो हेतन मस्य निर्दिश्यते नास्ति यात्मिका सैव परं तत्त्वं याशानो तत्त्वानां सर्वेषां ग्राणां तीर्थभूमिर्वा
सा: न त क्रम हृदे यादि देहेषु प्रपञ्चरूपापरा दशापदा भेदात्मक लयाद्धमिति सर्वास्वेतदमिति शुणेका वेण
अर्थोन: न क्रमात्मक रूपो भेद: तत्सायास्त यानिर्देशेन भेदश्चेति परापरात्म स्फुटवाच्य हकार सका
नर्ती भिन्नापरादेवी मंतः सैव प्राद्धशाया हकारस्य मलिन काये सन्तु सारइति क्रमवलनात्मसाररूपा के
वलबिन्दुतया जपाख्यपर्वता दिति: सरणाद्दशाया सः कारपाद्युतः इति विसर्जनीय इति क्रमवलनात् सा
रूपा केवलबिन्दुतया जपाख्येवर्वा दिति: सरणाद्दशाया मः ७ विसर्जनीयात्मिका अकारं विना बिन्दुहृदयेन
न स्मार्थेनाद जपाप्रवृत्तिक्रमेणाजपावेशविकासेनात्मविमर्शकाशेन सर्वशास्त्रस्फुरणेन तत्स्फुरणेन त के
न चिदाचिन्मवति संविदेतरा भावेन स्वप्रकाशत्वात् स्वप्रकाशस्य परप्रकाशानपेक्षत्वात् प्रदीपस्य प्रदी
पान्तराभावात् न तु जीवो वा लिङ्गमस्मेव जीवः तेनेत्र मात्रविमर्शानुसरणेन तस्य हत्तोद्विमर्शः कथं जाय
ते इति चेद्धमः अथाहमिदं स्थानेव पादा: यदि तिमहृदयालामति तेनेति मनि कलमिक्कम मथनेति स
ति तयाप्रसिद्धनयो: सोमसूर्ययो र्लादिति सोमे पानाद्धकारः सकलवेद्यवर्गपोषकत्वात् तारकात्मको

वि॰भै॰ टी॰ ९७

97

गन्मासर्व्वेः हेकारमे क्कारयोरल्लेगानयोः सनोर्मेध्यनुटिकद्वनयाममाणिक्यमालिमाद्वित् सकारा
प्पाल्लेगामनेसद्दरयेविसजेनौयेद्काराम्बस्वहृदयुमध्यरीकमालल्लाणेनुस्मोरेयदाविश्रान्तिस्तदामु
ध्यमात्तरिविभुदयावस्थानत्नणलुत्तमोयः कालविंडः सद्रुह्निनयः नेत्रानेमद्सद्धतिविसर्गोऽस्यघने
हेममेवखिलिबोदमः मोदमितिमदामेवः सयववविरूहृयः स्त्वात्मघतिभिन्नानोपायवान् जयदृश्यस्तसदा
भ्यासकाम्हकारणभ्यांजातोजुपः सद्जोह्नत्विमः सह्नानपादिनामामानावयवोन्नरवातिणोपरस्परहेत्रवनोमेणो
नगारूडापसोकुस्तोत्रोपयिनशाक्काबोधशुक्कास्येमदहिति अथतत्पादिनामानाविवितिनपादिनामभ्यो
आसमेतानमननुत्तानयपोतिति यथाकमसपानस्यप्रणामावहृदयादिनव शाद्वियोध्यपदेशः यदाश
येनवीणावुलिकुलेसिनामितेनरोवेहूत्तोयमायमेद्विनत्तेपत्नीयेतयादिनहीत्ताथाभ्याख्यानेनयोगतस
निशूलोद्दिनकम्मागिः अकवशोविकासेनद्दिनसदीयेनानन्तकोवेनवाविहृष्ठावयोक्तविध्येविकास्वा
ह्लदहमेवेदिनमगप्रेस्तनदनयिकारादयमेता अथोतनुकम्सयोसववनवेवहृसम्भकावस्थ्यायागा
पात्तयोः अशानयोगिनामभीष्ठवयुत्तयवत्तोयेननाःश्वमेकसयस्याद्वियाशुमेरणामनवननजन्ममसः
त्तावावकारोविदध्यानोक्तानिस्तिनिष्ठतहिनतपयोः स्थनेननिर्देशः कृतनःस्मसूहनमाराशुद्धेवगाजा

नहिंसकत्वात् नयायत्नात्लंपतौ वैयमस्यायमस्य स्थानीयदेहो वांच्छनाथिं मत्रुषाद्व मात्राणां वनःश्राप
भ्रवे शेषोपसृजेनौ प्रवहनश्लि नद्यायमस्थक्तं चयाते स्थानो यमश्दिनाशी वनरहीच तरथ रिवर्ति नो हि
नाहनेन रात्रिसमस्यादनेन वेदिवमस्येवमविकिंभूपविश्वर्तिनौ इत्यर्थः शाकेश्यादिवृत्तलवत्ताविति
बनिदपेवकृत्लोपश्यर्हीनं वृत्तमौना भ्यामेनं परिदहियजन्मालिवाय्मानननमेववेदेहं इहतासाव
सत्पाउद्रुहलोयमस्य हनोवनौ जनामनुवक्षवाचकालशत्रुः वक्रोणपरिवर्तनेनलसनेवनरव कौना
वमस्य भेद शायोः हृयोयश्रुनमातामस्य मद्येहमद्रम् शनौ हेस्यावशवलौ वैवसनक्तनोइवौ नाम्यापि
देवरासाभिस्यानामुनावर्हिमकाः विनिकृपि शवर्णः स्यात्रिः विद्यवर्णः स्यादिनेयाता कालेरक्षशाका
शास्थ्याद्रूभुक्तनायास्त्रायश्रणामवेवकर्तृवर्णिनाहिनस्यावेवसमनोच्चमनः नदेहोसमननानइत्कना
प्रेनायुद्देरणाहसहनेनतदंयेपांचभौतिकंपिंडमेवकेवलदास्याभिममतायास्या जामिथ्रुनोदिमक्ताः
दि पिंडहानेलोकेरक्षातम् अहोत्राभ्यपरिहन्या भौतिकपिंडस्यंहेजाननीतिभवसीतितिरिमतः पिंडेभ
दाभाणीयहमनमश्रुत्वमिद्दूपस्यविनाशनपननत्नेतिपरिवनेकस्याङ्गीकृतनमात्राणात्राणानितिविकेदृपनो
स्थानोहिंसकतामवेता नेताननहिंसनेनमस्यवतिहंनिसभावनायालि २ भुतमस्काशादवश्यंपन हि

वि॰भै॰
टी॰
५८
98

विनतदेशान्तिराकरणेन स्वात्मस्वरूपं विधेयं तस्माद्योगी स्थाने न यदि नो तीर्थे न तदादौ स्वात्स्वात्
सद्भावः पशुवासनासायशेषिति इक अवयशुनर्निर्विभागपश्यन्ती भूमिरिति तिके विदामनेन यत्रादिशु
श्रीवामनन्वाथेन अप्रमाणामसद्भावे आवाप्य पश्यन्ती निर्विभागया चिन्मात्रसर्पुयोगेन विलीनः समाधे
रवइति अप्रमापितस्थलः प्रभुः तन्तावशोके सामान्यिकलावीज सदृशतिमाक उदेकः समालोकः प्र
माणाद्ययसमात्मगश्चति अथ्यः प्रमेयमिति श्रीक्रमस्तोत्र सेवादास्पाता नन्तेन पैवदेवीश्वराक्तलाका
रावके द्विनाशनी समालेवनीयाः पश्चेव भगवती निरावरणारूपा प्रज्ञापारमिता चेन नडक्रेनि
प्रपंचा निराभासा निर्विकल्पा निरामया निःस्वभावापरा सूक्ष्मा बिन्दुनादविवर्जिता प्रज्ञापारमिता
परा सर्वबुद्धहृदयाये इति इयमेव स्वस्य भूमिविज्ञानं तत्रैव परमशिवेनोपदिष्टा सर्वत्र प्रमाद शनैश्च स्वभाव
स्थायामो स्वतेश्रति पार्येति भावनावलेनयः साक्षात्कारः सर्वेव शास्त्रेषु मायागमेषु श्रमणामेवति।
निश्चितुमस्मलम् अस्या परीयपराभूमी सकावहकार सेयवष्ठात्मकेय आनन्दः महानन्दस्तन्मयेयत्रे सोऽह
मितिविमर्शेरूपप्रहत्त स्वैरविलिखन तयापश्यमासैकीभीत समस्तमन्त्रोपाभवेदेवेभ्यः हे सममेष्वनि
मदनिशेषावती संख्याजायते नद्देशश्चति शंकनानीतिसहरूलं भवति अजपाजपविमर्शेन प्राणानियो

तस्मादेवबहुतरजन्मार्जितपुण्यातिशयेनलभ्यतइतिशिवम् इत्येतत्कथितंदेविपरमात्मतत्त्वमप
नश्चैवकस्यापिप्रकाश्यंनकदाचन यशिष्येषुखलेक्रूरेषुभक्तेगुरुपादयोः निर्विकल्पमतीनेव
वीराणांशुद्धचेतसाम् निर्विकल्पमतिनादेववीराणांकिंमयाशयपुनः ॥ अतः शुद्धविद्यामयाः
तेनतमायायायायतिनः आम्नायेषु भक्ताभ्यागुरुर्वाक्यदातव्यानिर्विशंकया यामोराज्यप्रदेशः
प्रतारकृतेवके तत्वोपदेशकस्पदेवप्रमात्तकृतमेदसावक्तनः शिवैकरूपम्अगुरोनंतुनियतस्थवा
क्यविद्वांतोनिर्विशंकप्रकाशनीयम् सर्वमेतन्मायिप्रज्ञयशास्त्रमेतन्मयोदिता। किमभिवाञ्छिवे
देविश्रियेयपरामितेयनम् शास्त्रमिमात्मीकार्येश्रियेयनामितिसर्वेदोषगमद्देवान् आज्ञाअपिप्रदान
व्यानदेयंपरमात्मतत्त्वम् श्रीरुद्रयामले देवदेवमहादेवपार्वतीसम्मितिशंकर रुद्रयामलतंत्रस्थसारमथा
पा क्रि वयान्ति सर्वंकृतदानोहृदयस्थानमधव इत्युक्तानेदिताद्वीकेवेलनाशिवस्मरु श्रुतेदेवमेयस्य
हिमाश्रमंतथापिभेदेन ऊर्ध्वप्राणादिपञ्चानेतेमराजकृतेशुभम् ततःपञ्चप्राणायकृशकाशावले
वेन यहूलिग्रंथकाकालत्रुष्कलकेदूलगोवरम् भूर्जात्मकेवानयानेजातकालगुणाननन दयवा
वह्निनाकिंमयमयमात्तोमदयः विलाननयविसृतिः कृतमयदेयमातरात्काविदणेमममतेविला

स्यात् नाम्ना शिवेति गुणिकौशिकगोत्रजन्मा श्रीपाध्यायशब्दयुतयाप्युपलक्षितेन स्वजीवा
वि॰भै॰ नाभिधानेन रचिता काश्मीरमण्डले नृपवै श्रीरामसिंहः शोधनविज्ञानोद्योतसंग्रहः समाप्तीभूतः २ स्वा
टी॰ मः इति श्रीविज्ञानभैरवोद्योतसंग्रहः समाप्तीभूतः शुभावहा भवतु नराभीतत्स्यात् भद्रपश्यमा
८९ प्रवेशमभद्रे कृतिः श्रीमद्गोविंदगुरुदेवकंठपाटपद्मानुजीविनः शिवोपाध्यायस्येति शिवम् भद्रं